

Գ Ա Ր Ո Ւ Ն

ԸՄՍԸԳԻՐ

Ազգային Լուսաւորութեան և Դաստիարակութեան :

Ը. տարի — ամսաոտար Գ. Ապրիլ — 1866.

ՀԱՄԱՌՈՑ ՏՆՍՈՒԹԻՒՆ

ԵԿԵՂԵՑԸՆ ԳԼՏԱՌՈՒԹԵԱՆ :

ԲԱՐԵԿԼԱԳՈՒԹԻՒՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

Հասարակաց Ետուածպաշտութիւն :

Ետուածպաշտութիւնը սկսւում էր տէրունական աղօթքով, և միաբան աղօթքի էին, յիշում էին հեռաւոր քրիստոնէիցը և ննջեցեալներուն, կարդում էին հին կտակարանից մի քանի զուտներ, և քիչ ժամանակից յետոյ՝ առաքելական թղթերը (Աղ: Գ. 16), և ապա եպիսկոպոսը կամ երէցը մեկնում էր նրանց կարդացածը, ինչպէս որ Հոգին տալիս էր ուսուցանել (ա. Տիմ. ե. 17): Եւանձին աղօթքներ լինում էին, ինչպէս Տերտուղիանոս գրում է, նոր ձկնորսներու, դիւահարներու, նորընծայ քրիստոնէից, թագաւորներու բարեկեցութեան և խաղաղութեան համար, ճանապարհորդներու և նեղացածներու համար: Արդում էին Ետուածոյն սաղմոսներ և ուրիշ փառաբանական երգեր (Գործ. բ. 47: Ափ. ե. 19:

Աող. Գ, 16): Պլինիոսի ասելով երկու կողմից էլ երգում էին հերթով (Պլին. զերբ Ժ. զԼ. 97), ինչպէս այժմ է: Սոկրատէս (Վիրբ Գ. զԼ. 8) հաւաստի է անում, թէ երգեցողութեան այս կարգը սահմանեց Իգնատիոս Աստուածազգեսաց առաջին դարումը, որ Անտիոքի երրորդ եպիսկոպոսն էր:

Աստուածաշնորհութեան տեղերը:

Հրէից և հեթանոսներու երկեւղեց աստուածաշնորհութիւնը և խորհուրդները կատարում էին յատկապէս վերնատան մէջ՝ ուր Հողին Սուրբ իջաւ, մատուռներում և տառանձին նշանակւած աներում: Պաւղոս Առաքեալը որոշելու համար այս տեղերը հասարակ աներից, անւանում է Ակեղեցի (ա. Աորն. Ժա. 18, 22): Իգնատիոս գրում է Փիղադեղիացւոց վերա, թէ «Ակեղեցին ունի մի սեղան, մի եպիսկոպոս քահանայից և սարկաւազաց հետ», և Մազնեղեացւոց թղթումը կոչում է Աստուծոյ Տաճար: Այլ երբ որ երրորդ դարումը զօրացաւ քրիստոնէութիւնը և մի քանիսը Հռոմայեցւոց կայսերացմէն քրիստոնէական կրօնին ազատութիւն չնորհեցին, այն ժամանակ սկսեցին շինել եկեղեցիք հրապարակներում: Նորա շինութեան ձեւը տեսնում ենք մեր եկեղեցեաց շինութեանց մէջ, որք են՝ ա) բաց մուտն, որ է բակն կամ պարիսպն; ըստ Տերտուղիանոսի (Տերտ. յաղագս ողջախոհութեան զԼ. Գ.), այս տեղ էին ապաշխարում ծանր յանցանքի մէջ ընկածները. բ) դաւիթ, ուր կանգնում էին ներելի մեղքերի տաղաշխարողները, գ) տաճար, Արուսեղէմաց Ակեղեցին բաժանվում էր երկու մասը, առաջնումը կանգնում էին տղամարդիք, իսկ երկրորդումը՝ կանայք. դ) բեմ կամ ամբիոն բարձրացած տաճարի մէջ դէպ ի արևելեան կողմի տատը մի քանի աստիճաններով, որի վերա լինում էր քարոզութիւն. ե) Աւղան, որ է վեմք արն բեմի վերա, մէջ աւղը՝ ունեւով աջ ու ձախ Խաչկալ երկու զոներով. սեղանը օծում էին սուրբ իւղով ըստ Ղիսնեսիոսի (Վիրբ բ.

րիստոսի մատնութեան օր, և ուրբաթը՝ որպէս խաչելութեան, և կոչեցան ոսնակացութեան և պահոց օրեր: Մէջ գիշերին էլ էին աղօթքը սկսում՝ Գաւիթ մարգարէի խօսքով (Սաղ. ճԺԸ. 62), և խնչպէս Պաւլոսն արաւ բանտի մէջ Շիղայի հետ ծեծւելուց յետոյ (Գործ. ԺԳ. 25): Գիշերային աղօթքը յիշատակում են Աղեմէս Աղէքսանդրացի, Տերտուղիանոս և Որոգինէս (Բան. յամն 51 Աղեմ. Աղէքս. Յաճախ. ե.):

Ժամակոչութիւն:

Հաւատացեալներուն կանչումէին եկեղեցին սարկաւաղներու և ընթերցողներու ձեռքով, որ հաւատացեալներու տըները գնալով հրաւիրում էին նրանց ներկայ գտնւելու հասարակաց աղօթքի ժամանակ, իսկ սարկաւաղուհիք կանչում էին այրի և մարդատէր կանանցը, որք անհաւատներու հետ պատկած էին (Իննովկ. եկ. պատ. հատ. ա. եր. 62):

Պահք

Առաջին եկեղեցին սահմանեց պահքը մարմնական ժուժկալութեան համար: Առաքեալքը երբ որ պիտի եկեղեցական պաշտօնեայ ձեռնադրէին՝ առաջ պահում էին: Չորեքշաբաթի օրը սահմանեցին պահել Քրիստոսի մատնութեան յիշատակ, և ուրբաթը՝ խաչելութեան, նոյնպէս քառասուն օր զատիկից առաջ, և հինգ օր տէրունական տօներուց առաջ: Այս օրերումն արդելւած է ուտել միս, ձէթ, իւղ, ձուկն և ուրիշ ուտըսեղէն և զինի խմելը, կամ ուրիշ խմիչք:

Երկրորդ դարումը ամենայն եկեղեցիք միապէս չէին պահում, ուստի և չունէր սահման (Իրին. բանք առ Եւսեբ. զեբք ե. գլ. 24): Արեւմտեան եկեղեցիքը մեծ պատը մէկ շաբաթ էին պահում. իսկ արեւելեան եկեղեցեաց մեծ մասը քառասուն օր:

Երրորդ դարում եղաւ ընդհանրական. Տերտուղիանոս գրում է, թէ «այն օրերումը պատարագը հանդիսով չէր կա-

վումէին նրանց, որոց վերա շննումէին մատուռներ, և Առաքելոց կանոնադրութիւնով ամենայն շաբաթ կատարումէին նոցա յիշատակը (Վանոն 5): Իսկ թէ պատվումէին մարտիրոսներուն վկայումէ երկրորդ դարը, որ հեթանոսները թոյլ չուին քրիստոնէից Պողեկարպոսի մարմինը՝ որ չպատւեն:

Քրիստոնէից թաղումն:

Քրիստոսի եկեղեցին հաստատւած լինելով հաւատացեալ Հրէիցմէն Արուսաղէմումը, նոյնպէս և ուրիշ գաւառներում, նոքա ստիպումէին հեթանոսներուն մովսիսական օրէնքը ընդունելու: Որպէս Հրէայք նոյնպէս և հեթանոսները ունէին թաղման ծէսը, և դժւար էր վերացնելու նոցա սովորութիւնքը. մանաւանդ որ քրիստոնէական օրէնքին ոչինչ անպատվութիւն չէր բերել, ուստի հրէական և հեթանոսական սովորութիւններից ջոկելու սահմանեցին կատարել հանդիսաւոր կարգ աղօթքով և պատարագով, մեռելներուն լաւնումէին ջրով, պատանումէին սպիտակ կաւով, զոր Ոսկեբերանը կոչումէ նոր հանդերձ անապականութեան, երեսը ուղղումէին դէպի արեւելք, թաղումէին մարտիրոսներու գերեզմանների մօտ, և փոխանակ փող փչելու հեթանոսներու պէս՝ երգումէին հոգևոր երգեր: Մեռելներու հանգստեան պաշտօնը, որ այժմ կոչվումէ ամբիծք, սկսվումէր արևի մէջ մանկելոց յետոյ, շարունակվումէր ողջ դիշերը երգերով, ընթերցւածներով և աղօթքներով, վերջանումէր պատարագով և հասարակաց սեղանով, զոր քէէէի կոչում: Միւս օրը կանայք գնումէին ննջեցեաց գերեզմանը, որ ասվումէ այդ: Հրէական եօթն օր սրգի փոխանակ սահմանեցաւ եօթն պատարագ ամբիծքներով, նոյնպէս երեսուն օր արամութեան և հեթանոսներու որպիսի էին Աղիպտացիք եօթանասուն օրի փոխանակ՝ քառասուն օր պատարագ. և տարեկից, որ և այս օրերը կատարումէին հացկերութով, իսկ տարեկիցի հացը կոչվումէ սուրբ սեղան:

անւան համար: 'Սոքա չէին վախում բռնաւորներուց, այլ աներկիւղ գնում էին մարտիրոսներու հետ նոցա նահատակութեան տեղը, և նրանցմէն թափած արիւնը ժողովում էին սպունգով և կտաւով: Մեծ հոգս ունէին նահատակներու մարմինը թաղելու և նրանց այրած մարմինների մոխիրը հաւաքելու համար:

Հասարակաց սեղան:

Հասարակաց սեղանը կատարվում էր երեկոյեանը նոյն տաճարի մէջ ինչ որ որ պատարագ էր լինում, սիրոյ և հաւատացեալներու միութեան նշան 'ի մի գլուխն Քրիստոս: Այս սեղանը սովորաբար պատրաստվում էր պատարագի մնացած նւերքից: Սովորութիւն էր նոյնպէս և ազապ բերելը, նա և ննջեցեալներու յիշելու համար, որ միասին վայելում էին տաճարումը: Բայց երբ որ բազմացան քրիստոնեայք մոտան հետնուհետը անկարգութիւնք, ուստի վերացնելու համար եկեղեցոյ սուրբ հարքը չորրորդ դարի ժողովքներումը 'Սիկիու երկրորդ, 'Նախիթի և 'Լաւդիկեայի նզովքով արգելեցին տաճարումը հացի ուտելը: Թէպէտ սովորութիւնը վերացաւ, բայց հեռքը հոգևորապէս տեսնվում է Հայոց և Յունաց եկեղեցիներումը, որ պատարագիչը մի քանի նշխարներ թխելով նրանցմէն վեր է տանում մէկը պատարագի համար, և մնացածը աւարտելուց յետոյ բաժնում են ժողովրդեանը, որ կոչվում է մաս:

'Մէրքը, զոր առաջին քրիստոնեայք բերում էին, լինում է և այժմ, զի ժողովրդեան որ և իցէ հոգևոր պէտքերի կատարելու համար մատուցանելով պատարագ՝ առաջի երեկոյին ուղարկում են եկեղեցոյ սենեակը եկեղեցականաց համար սեղան, որ կոչվում է պաշտօնահաց, և միւս օր պատարագը աւարտելուց յետոյ տանում են իրանց տուն հոգևորականներուն և աշխարհականներուն հացի, ուղարկում են և հիւանդներու ու բանտարկածներու համար էլ, նոյնպէս և Օգտիկի

մեծ տօնին, չորս նաւակաւորներում մորթում ենք զառներ ու ղաւարներ, և եփած բաժնում ենք աղքատներուն, որ առաջինքը տաւում էին ապալ, իսկ մենք մատաղ:

Նապատական կեանք:

Երրորդ դարումը ծաղկեցան Ազիպոսում անապատականներ, և հիմնադիրն է Պաղոս Թեբայեցին, որ առանձնացած մէկ այրի մէջ՝ հանապաղ աղօթքի հետ էր, և կերակրւում էր արմաւով (խուրմայ): 'Աղյալէս և Մոտոն բաժնելով իւր հարստութիւնը աղքատներուն՝ առանձնացաւ անապատ տեղի: Սոքա երկուան էլ՝ եղան ճգնաւորական կեանքի երևելի օրինակներ: Միայնակեցութիւնը աւելի ծաղկեցաւ չորրորդ դարումը: Մոտոն զրեց նոցա համար կանոններ, սահմանելով կերակուրներ և զգեստներ:

Առաքելական եկեղեցոյ բարեկարգութիւնը:

Առաքելական եկեղեցոյ բարեկարգութիւնը հաւատի մասին հիմնւած էր հետեւեալ կանոնների վրա, որ հաւատացեալները իսկութեամբ պահպանել էին վարդապետութեան օրինակները, զոր Առաքեալք սովորեցնում էին (Հռոմ. գ. 17: բ. Տիմ. ա. 13, 14), որպէս զի նոքա հեռանան շահավաճառութիւնից և հակառակութիւնից, որոցմէն կճաղին նախանձ, կռիւ, հայհոյութիւն և կարծիքներ (ա. Տիմ. գ. 3, 4, 5), հերետիկոսներուն երկու անգամ յանդիմանելուց յետոյ ոչ հաղորդութիւն ունենան և ոչ ողջոյն տան (Տիմ. գ. 10: բ. Յով. ա. 10, 11). ինչպէս մանուկներ փափագին անխարդախ կաթին, որ աճին փրկութեան համար (ա. Պետր. բ. 2): Բարքովարքի մէջ պահանջւում էր որ հզօրները բառնան տկարներու տկարութիւնը, և միմեանց համբերեն սիրով (Հռոմ. Ժե. 1: Ափ. դ.) կերակրով չզայլակեցնել թոյլերուն (Հռոմ. Ժդ. 18), հաւատացեալները թողնեն անհաւասներու դատարանները, և

եկեղեցոյ պատիկը դառաւ որ նստեցնեն (ա. Աորն. գ. 1—7), անկարգներուն և անհնազանդներուն հեռացնեն հաղորդութիւնից և սեղանից, որ ամաչեն և ուղղին (բ. Թեա. գ. 6, 14, 15: ա. Աորն. ե. 11): Յայտնի մեղաւորներուն և անապաշխարողներուն պատժեն բոլորովին մերժելով եկեղեցոյ հաղորդութիւնից (ա. Աորն. ե. 2): Լեւտարանի ճշմարտութեան ծռողներուն նկովին (Պաղ. ա. 7, 8, 9):

Լուսաբեկական սահմանադրութիւնք:

Խացի զբւաժ կանոններից նոր Ատակարանումը եկեղեցոյ բարեկարգութեան համար, կան և ուրիշ կանոններ աւանդած Լուսաբեկոցմէն, զորս զրեց Պաւղոսի ուշակերտ Արդեմսը, որոց մէջ գլխաւորներն սրանք են:

ա) Ըղօթել և երկրպագանել դէպ ի արեւելք:

բ) Ըմեն կիրակի տօն ու պաշտօն լինի և պատարագ մատուցանել:

գ) Պատարագի հացը նոյն օրը թխել և տաք տաք տանել սեղանը, բաժակումը ջուր չխառնել (Թատր.):

դ) Եկեղեցումը կարգալ մարդարեական և առաքելական զրբերը, և նրանց վերջումը Լեւտարանի ինչպէս պատւական կնիք ամենայն զրբերի, և ժողովուրդը ոտին կանգնած լսէ:

ե) Չորեքշաբաթ օրը պահել Քրիստոսի մատնութեան յիշատակ:

զ) Ուրբաթ օրը պահել Քրիստոսի խաչելութեան յիշատակ:

է) Շաբաթ օրերումը կապարել մարտիրոսներու յիշատակը և պատարագ մատուցանել:

ը) Ծննդեան և յայտնութեան տօնը կատարել Յուն վարի վեցին:

թ) Քրիստոսի չարչարանքի օրերից տուջ պահել քառասուն օր:

ժ) Չատկից յետոյ յիսուն օր կատարել Քրիստոսի յարութեան տօնը:

Ժա) Օտակից մինչև համբարձումը քառասուն օր ունե տել և յետոյ պահել:

Ժբ) Երեխային ու թնորական մկրտել:

Ժգ) Եկեղեցոյ պաշտամունքներումը ասել ամեն օր Ղաւ թի սաղմոսը և օրհնութիւնքը:

Ժդ) Տէրունական տօներուց առաջ մի շաբաթ պահել (Թադ.):

Սուրբ Յակոբոս Տեառն եղբայրն Երուսաղէմի առաջին եպիսկոպոսը կարգեց քառասուն ընթերցածներ մեծ պատումը, և նուրբ Աւարեղ Երուսաղէմի հայրնպետը աւելացրեց նոցա վերայ տասն և ինն ընթերցածներ, որ լինում է յինուն և ինն հին և նոր կտակարաններից (Յայսմաուռքը Մարտ 18: Մայիս 7):

Խաչգիւտ և Խաչվերաց:

Թէպէտ սուրբ Խաչի գիւտը Հռոմայեցոց և ոմանք Հայոց մատենադիրներուց ասում են թէ գտաւ Ստաննիլաս նոն մեծի կայսեր մայր Հեղինէ թագուհին, բայց մեր ճանաչողներին և Յայսմաուռքումը Փետրվարի 26 աշնակէն է զրած, թէ „Աղուէնի կայսեր կինը Պատրոնիկէ անուն, որ հաւատացած էր Բրիտանիին, զնաց ուխտ Երուսաղէմ կրկու աղջիկով և երկու տղով, ու կանչելով իւր մօտ Տեառն եղբայր Յակոբոսին՝ հարցրեց խաչավայրի համար, (և որովհետեւ նա չէր իմանում տեղը) սկսեց նեղը լծել Հրէից, որք ցոյց տւին տեղը և դասն Բրիտանիի թաղած այրի մէջ երեք խաչ: և չէին իմանում թէ ո՞րն է Բրիտանիին, այդ ժամանակ մեռաւ թագուհու աղջիկը, և նորա մեծ եղբայրը համոզեց մօրը, ևս նոյնպէս և Յակոբոս Տեառն եղբայրը որ փորձէր այն երեք խաչերը մեռածի վերա, և փորձելով ցայտանքեցաւ Աննայ Փայտը, որի վերա մեռելը գնելով ցարութիւն առաւ, և թագուհին ստանալով Տեառն եղբորմէն խաչավայրի մասը՝ յետզնաց Հռոմ, և պահակեցաւ մինչև Հռիփս:

սիմէի ժամանակը, որ կայսեր և կայսերուհու ցեղիցն էր: Երբ որ Հռիփսիմէի ծնողքը տւին նրան սուրբ Պայիանէի վանքը, այն խաչն էլ գցեցին նորա շինքը՝ (Այսք սրբոց հատ. գ. եր. 7): Իսկ Այսրդան պատմիչը այսչափ է յիշատակում թէ, «Աղողեայ կայսեր կիներն և որդիքն հաւատացին ի Քրիստոս, և գտին զխաչն Տեառն» (Այսրդ. օրհմ. Մոսկ. երես 55):

Խաչ զիւտի պատմութիւնը մի և նոյն է ինչպէս որ Հեղինեայ թագուհու գտնելու համար է գրած, միայն անուններու մէջն է գանազանութիւն, հասարակաց կարծիքն է թէ, Աստանդիանոս մեծի ժամանակն է գտնել, սակայն Եւսեբիոս ժամանակակից եկեղեցական պատմագիրը ոչինչ չէ յիշում Հեղինէի վարքագրութեան մէջ այս մասին, ուրիշն կարելի է ասել թէ խաչը գտնւեցաւ Աղողէսի կայսեր ժամանակ Պատրոնիկէ թագուհու ձեռքով. բայց նորա յետոյ երբ որ Հրէայք անպատմբւեցան Հռոմայեցոցմէն և մեծ խռովութիւն վերկացրին Հրէաստանումը՝ մանաւանդ Երուսաղէմի մէջ, որ հակառակ գոլով քրիստոնէից մեծ հալածմունք արին նոցա վերա, և Քրիստոսի խաչն էլ աւազակներու խաչերի հետ գցեցին մէկ տեղ, որ կորչի, և Երուսաղէմի քանդուելու ժամանակը Տիաոսի ձեռքով բոլորովն կորաւ հետքը, մինչև Աստանդիանոսի ժամանակը, զոր գտաւ Հեղինէ թագուհին և Մակարիոս Երուսաղէմի եպիսկոպոսը արեւ խաչ վերաց, ոչ թէ նոր բան սահմանելով՝ այլ աւանդութիւնով մինչև իրան հասածը, որի սահմանողն է Յակոբոս Տեառն եղբայրը որ սուրբ խաչը բարձրացնելով (և ասեցաւ խաչ վերաց), ասաց և այս երգը. «Խաչի Քո Քրիստոս երկիրպազանեմք, և զթաղումն Քո մեծացունեմք, և զսուրբ զյարուցիւնդ Քո փառաւորեմք. եկայք հաւատացեալք երկրպագեսցուք Քրիստոսի. Եստուծոյ մերոյ: Այսն զի եկն և մարդ եղև և Եստուած, ամենայնի, խաչի և մահու համբեր, և ի ձեռն խաչին Իւրոյ շնորհեաց պարգևս աշխարհի»:

Որով զմահ կոխեաց, զդժոխս աւերեաց, յարուցեալ ի մեռելոց ազատեաց զմեզ, վասն որոյ և մեք հաւատացեալքս Քրիստոսի Եստուծոյ մերոյ երկիրագաւանեմք ամենազօր Խաչին սրբոյ՝ (Յայտնաւորք Սեպտ. 13)։ Եյս բանը համահռօտանձ երդումէ Հայոց եկեղեցին Խաչվերացի տօնին, նոյնպէս և չարչարանոց շաբաթին։

**Քրիստոսի ծնունդեան և մկրտութեան տօնա-
կատարութիւնն։**

Քրիստոսի հրաշափառ ծնունդը և մկրտութիւնը Եւաքեալք տօնում էին իմիասին Յունվարի վեցին, ինչպէս երևում է և նոցա կանոններից (Վանոն է), և առաջին չորս դարումը ընդհանուր եկեղեցիք այնպէս էին կատարում, որպէս հաստատում են նոյն ժամանակեայ մասնաճիւղներն, որ մի քանի եկեղեցիք փոփոխութիւն գցեցին ջով ջով տօնելով զրեցին։ նոցա դէմ. որպէս Օմիււնեայի Պօղեկարպոս եպիսկոպոսը, որ Յօհաննու աւետարանչի աշակերտն էր։ Մակարիոս Երեսնադէմի Պատրիարքը, Սելետոս Անտիոքայ հայրապետը, Գրիգոր Ատուածաբան, Նեքտառիոս Առաջնորդն Կոստանդնուպօլսի պատրիարքը, Սիբերիանոս եպիսկոպոսը, Հիպոդիմէս եպիսկոպոսը, և այլն, նոյնպէս և վերջին դարերումը Ալեմէս Գալանոս Լատին կրօնաւոր, Եփրեմ, Համպէրց, և ուրիշներ։ Բայց Հռոմայեցիք առաջին դարուց սկսած բաժան էին տօնում, պատճառ որ հեթանոսութեան ժամանակը ունէին երեւելի տօներ, որ մեծ հանդէսներով էին կատարում. ա) Երեգակնադարձի տօնը Դեկտեմբերի 25-ին. բ) Յանոս չաստուծոյ տօնը Յունվարի 1-ին, և գ) Պերսեպոն աղջկայ տօնը Փետրվարի 2-ին, մեծ կրակներ վառելով։ Եւ որովհետեւ նորահաւատ քրիստոնեայք սովոր էին ներկայ գտնւիլ այս հանդէսներին՝ ուստի Հռոմայ եկեղեցին այսպիսի հեթանոսական յիշատակները խափանելու համար սահմանեց տօնել Քրիստոսի ծնունդը Դեկտեմբերի 25, թիւա-

տութիւնը Յունվարի 1 և Տեառնընդառաջը Փետրվարի 2, որք իրանց օրերու հաշուով հաւասար են գալի։ Սակայն Հռոմ քաղաքի եկեղեցին էր միայն բաժան կատարում։ Իսկ Երևմտեան միւս եկեղեցիքը իմիասին Յունվարի 6-ին։ Իսկ Երուսաղէմաց եկեղեցոյ պատճառն էր այս, որ մի և նոյն օրը կատարելով Բեդղէհեմումը ծնունդը, և յետոյ գնալով Յորդանան մկրտութիւնը մեծ դժւարութիւն էր լինում կատարել իմիասին տօնատեղերի հեռաւորութեան պատճառով։ Վասն որոյ տօքա էլ չորրորդ դարումը սահմանեցին կատարել ծնունդը Դեկտեմբերի 25 և մկրտութիւնը Յունվարի վեցին, բայց արեւելեան եկեղեցիքը միասին էին սօնում։ Թէպէտ Յուլիոս Պապը որ վարեց իշխանութիւնը 337—352 թիւը գրեց ընդհանրական թուղթ, որ Հռոմաց եկեղեցոյ սահմանադրութեան համաձայն կատարեն։ Յոյնք, հետեւումէին առաքելական աւանդութեանը, կատարումէին երկու տօնը միասին Յունվարի վեցին, նոյնպէս և Եգիպտոսումը, որպէս վկայում են Եպիփան Աիպրացի, Սասանոս և ուրիշ մատենագիրներ չորրորդ դարու (Տօմար տպ. Սէնտաիկ 1852, երես 24), բայց մօտիկ չորրորդ դարու վերջը տօքա էլ հետեւեցան Երուսաղէմացոյ և Հռոմացոյ։ Իսկ Հայոց եկեղեցին պինդ պահպանեց առաքելական սահմանադրութիւնը մինչև ցայսօր և երբէք չձգւեցաւ։

ԿՐԻՏԻԲԱԼՆ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ

Ինչո՞ւ են պապականներն առում թէ սուրբն Պետրոս է գլուխ առաքելոց : Եւ Հռովմայ եկեղեցին է գլուխ և օրէնսդիր ամենայն եկեղեցեաց :

Ջ. Համառօտ մեկնելով Քրիստոսի խօսքերը , զորս պապադաւաններն առաջ են բերում Պետրոսի կարծեցեալ միապետութեան համար , և նորա յաջորդներուն , սկսենք այժմ քննել նոր Ստակարանը , և բերել այն տեղից վկայութիւնք , մեր գրածների ճշմարտութեան համար , և Պետրոսի երեւակայեալ իշխանութիւնը ցրելու համար :

Ի. Քրիստոս ընտրեց առաքելոցը հաւատարապէս ըստ այնմ , „Եւրանէ ի լեւան և կոչէ առ ինքն զորս ինքն կամեցաւ . . . Եւ արար երկոսասանս , զի իցէր գնովաւ և զի առաքեսցէ գնոսա քարոզել , և ունել իշխանութիւն բժշկելոյ զցաւս , և հանելոյ զդեռ“ (Մարկ. Գ. 13—15) : Ղուկաս ապէ , „Եւ իբրեւ այդ եղև կոչեաց զաշակերտսն իւր , և ընտրեաց ի նոցանէ երկոսասանս , զորս և առաքեալս անուանեաց“ (Ղուկ. Գ. 13) : Յովհաննէս գրէ , „Քրիստոս ասաց , Ոչ եթէ դուք ընտրեցիք զիս , այլ ես զձեզ ընտրեցի , զի դուք երթայցէք և պողարերք լնիցիք և պառլոն ձեր կայցէ . . . Եւ զոր ինչ խորիցէք յանուն իմ , արարից զայն“ (Յովհ. Ժե. 16) : Եւ սուրբն Պաւղոս առաքելոց ընտրութիւնը աշխարհի ստեղծելուց առաջ է գնում , „Որպէս ընտրեաց զմեզ նովաւ (Քրիստոսիւ) յառաջ քան զլինինն աշխարհի“ (Եփես. ա. 4) : Էջո. բաններն յայտնի ցոյց են տալիս հաւատարմա-

Թիւն, և չասաւ թէ Պետրոս է ձեր զլուին, այլ ինքն Վր-
րիստոս է, ա) հաւասար ընտրեց, բ) քարոզելոյ և բժշկելոյ իշ-
խանութիւնը հաւասար տաւ ամենին, գ) ամենայն բանի
մէջ հրամայեց իրան դիմել և ոչ թէ Պետրոսին:

Ը. Հովվութեան պաշտօնը ստացան ամենքն Սուրբ Հո-
գումէն՝ ըստ այնմ **„Օգոյշ կացէք անձանց և ամենայն հո-**
տիդ, յորում եղ զձեզ Հոգին Սուրբ տեսուչս, հովուել ըզ
ժողովուրդ Տեառն“ (Պործ. ի. 28): **„Նոյնպէս տնտմէ և**
Պաւղոս „Պաւղոս առաքեալ ոչ ՚ի մարդկանէ, և ոչ ՚ի ձեռն
մարդոյ, այլ ՚ի ձեռն Յիսուսի Քրիստոսի“ (Պաղ. ա. 1):
Ահա՛ յայտնի ապացոյց որ Հոգին Սուրբ է կարգում հովիւ-
ներ և ոչ թէ Պետրոս, ինչպէս ուրիշ տեղ ասում է Ղուկաս
„Մինչդեռ ՚ի պաշտաման Տեառն կային և պահէին, ասէ
Հոգին Սուրբ որոշեցէք ինձ զՏառնաբաս և զՍողոս ՚ի գործ՝
յոր կոչեցեալ է իմ զբոսս“ (Պործ. ժգ. 2): **Եւ եթէ**
Պաւղոս ընկալաւ Քրիստոսից և ոչ մարդուց, ո՞րչափ ևս
առաւել միւսները, որք Քրիստոսի հետ շրջեցան, Նրամէն
ընկին և Նրամէն ուղարկեցան:

Թ. Քրիստոս դատելու իրաւունքը՝ հաւասարապէս տը-
ւաւ տաճաներիւսին, ինչպէս գրում է Մատթէոս **„Ասէ ցնոսա**
Յիսուս: Ամէն ամէն ասեմ ձեզ, զի դուք՝ որ եկիք զինի իմ,
ի միւսանգամ զալնտեան՝ յորժամ նստցի Որդի մարդոյ յա-
թող փառաց իւրոց, նստջիք և դուք՝ յերկրոտաան ասթող՝
զատիւ զերկրոտաան ազգս Իսայէլ“ (Մատ. ժթ. 28): **Ե-**
թէ տաճաներիւսն էլ հաւասարապէս կարգեցան զատաւորներ
Նորա երկրորդ՝ զալստեան ժամանակ, ուրեմն՝ նոյն զատո-
ղական իշխանութիւնը անկախ մէկզմէկուց ունին և երկրի
վերա՛ դատել հերձուածողներուն և մոլորածներուն, և ոչ ինչ-
պէս ստորադնում են պապականներն թէ „զատաւորանը պիտի
խնդրել Հաովմայ Ակեղեցուց“:

Ժ. Քրիստոս Տէրն մեր բնցասական խօսքով արգելեց
իւր աշակերտներուն, որ նոցա մէջ չլինի մեծութիւն, իշխո-

ղութիւն և տիրոջութիւն, ուրեմն և ոչ միապետական զը-
լուխ, կարգումենք սուրբ Աւետարանի մէջ, որ առաքեալքն
երեք անգամ վեճեցին մէկմէկու հետ, թէ ո՞վ նրանցմէն մեծ
է, և այս ցոյց է տալիս որ Պետրոսին մեծ չէին ճանաչում,
այլ իրանց հետ հաւասար և իւրաքանչիւրն էլ ցանկանում էր
մեծ լինել: Այս խնդիրս եղաւ այն բանից յետոյ, որ Քը-
րիստոս ասաց Պետրոսին, թէ «դու ես վէմ, և այլն»: Ինչ-
պէս վերին ասացինք, այն վէճն պատահեցաւ այլակերպու-
թիւնից յետոյ ճանապարհի վրա (Մատ. ԺԶ. 1: Մարկ. Թ.
32: Ղուկ. Թ. 46): Եւ այս անգամին չասաւ նոցա Քը-
րիստոս՝ թէ ինչո՞ւ էք զուր տեղը կուվում, չէ՞ որ Պետրոսին
կարգեցի ձեր վերա մեծ, այլ ընդ հակառակն՝ խնդիրն է ար-
քայութեան համար, պատճառ որ իրանց հաւասար էին զի-
տում երկրի վերա, և պատասխան ընկալան «Եթէ ոք 'ի ձէնջ
կամիցի առաջին լինել», և խոնարհութիւնը վրա բերաւ՝
«եղիցի ամենեցուն պաշտօնեայ», երկրորդ՝ Օգրեմեայի որդ-
կերանց պահանջմունքից յետոյ (Մատ. Ի. 25: Մարկ. Ժ.
42), ասաւ Քրիստոս «Գիտէք՝ զի իշխանք ազգաց տիրեն
նոցա, և մեծամեծք իշխեն նոցա, ո՛չ այնպէս իցէ՝ և 'ի ձե-
րում միջի, այլ որ կամիցի 'ի ձէնջ մեծ լինել, եղեցի ձեր
պաշտօնեայ». որով ցոյց տուաւ թէ դուք ամենքդ էլ հաւա-
սար էք աստիճանով, վասն որոյ և ոչ ոք ձեզմէն չունի ի-
րաւունք բաց ի նձմէն տիրելու և իշխելու, և ով որ կամե-
նում է մեծ լինել իմ արքայութեան մէջ, նա խոնարհու-
թեամբ պէտք է ծառայէ ձեզ, իսկ եթէ խոնարհութեամբ
և ծառայութեամբ պիտի մեծ կանչի՝ հապա Պետրոսի կար-
ծեցեալ յաջորդներն Հռովմայ պապերն ի՞նչ ծառայութիւն
արին իրանցմէն պատիկներուն, քանի՞ անմեղ արիւններ թա-
փեցին, քանի՞ թաղաւորներ վեր զցեցին աթոռից. ուրեմն
Պետրոսի նման չեն կարող խոնարհուիլ, որ արդիւնեց Առա-
նելիութն իւր ոտքը համբուրել (Պործ. Ժ. 27), իսկ նոքա
(պապերն) անխղճաբար իրանց ոտքերն են համբուրել տալի,

նկարած ունելով կոշիկների վերա խաչ: Եւ երրորդ՝ վերջին ընթրիքից յետոյ, զոր մէնակ Ղուկասն է յիշում (Ղուկ. իբ. 24), որոց նոյնպէս պատասխանեց Քրիստոս. „Թագաւորք ազգաց տիրեն նոցա, և որ իշխենն նոցա բարերարք կոչին, այլ դուք, ոչ այնպէս, այլ որ մեծն է 'ի ձեզ' եղիցի իբրև զկրտսերն“ : Եւս տեղ էլ չասաւ Քրիստոս թէ ահա Պետրոսն է ինձմէն յետոյ ձեր մեծն և գլուխն, այլ հրամայեց, որ երկրաւոր թագաւորաց պէս տիրող ու իշխող չլինին :

ԺԵ. Եւսպիսի անկարգ մեծութեան ցանկութիւնը, ուրիշ տեղ էլ է արգելում Քրիստոս ասելով „Բայց դուք մի՛ զոք կոչէք վարդապետ, զի մի է ձեր ուսուցիչ՝ և ամենեքին դուք եղբարք էք, և հայր մի՛ կոչէք ձեզ յերկրի՝ զի ձեզ մի է Հայր՝ որ յերկինս է, և մի՛ կոչիցիք ուսուցիչք՝ քանզի ուսուցիչն ձեր Քրիստոս է, և մեծն 'ի ձէնց եղիցի ձեր սպասաւոր, որ բարձրացուցանէ զանձն՝ խոնարհեցի“ (Մատթ. Ժգ. 8-12) : Եւս խրատների մէջ տեսնում ենք, որ Քրիստոս ոչ այնչափ արգելում է լոկ անւանակոչութիւնը՝ որքան փառասիրութեան և իշխանութեան ներքին ցանկութիւնը, և առաջուց օրինակ է բերում նոցա փարիսեցիներուն՝ որք նստան Սովիսի աթոռին, և քարոզում է թէ դուք չնմանիք փարիսեցոց իշխանասիրութեանը՝ և ոչ սբին մի՛ անւանէք Ժողովրդեան իշխող կամ գլուխ՝ և ոչ թէ զձեզ. վասն որոյ և ասաց թէ „Օհ դուք ամենեքին եղբարք էք“ : Աւրամով հաւասարութիւնը նոցա մէջ հաստատելով պատիժն առաջ բերեց, եթէ որ փառասիրութեան ախտին հետեւին. „Որ բարձրացուցանէ զանձն խոնարհեցի“, և աւելի զգուշացուցանելու համար՝ վայ է տալիս զպիլրներուն և փարիսեցիներուն և առաջնորդներուն, անարգելով նոցա զօրծքերը՝ որք փառասիրութիւնից և իշխանասիրութիւնից են գուրա գալի : Վասն որոյ և Պետրոս սովորած լինելով այս պատահականները արգելում է ամենայն եպիսկոպոսաց, որ Ժողովրդեան վերա չըտիրեն և չիշխեն, ասելով „Երածեցէք որ 'ի ձեզ հօտդ է

Ըստուծոյ՝ վերակացու լինել . . . մի իբրեւ տիրելով վեճակացն՝ այլ լինել օրինակ հօտին՝ (ա. Պետ. ե. 2)։ Եւ Պօղոս ասէ, «Եւս ես զԸստուած վկայ կոչեմ անձին իմոյ, զի ոչ եթէ տիրեմք ձեզ հաւատովքս, այլ գործակիցք եմք շնորհացդ ձերոց» (բ. Աորնթ. ա. 23)։

ԺԻ. Ըռաքելոց հաւասարութիւնն բանով է տեսնուում Քրիստոսի ասածներից. նախ իւղաբեր կանանցն ասաց, «Եթայք ասացէք եղբարցն իմոց» (Մատ. իր. 10), և ոչ թէ Պետրոսին ասէք, և յետոյ կարգեց զնոսա եկեղեցւոյ կառավարիչ և վերակացու, ոչ թէ մէկ անձին՝ այլ տասնութէկն ասելով, «Գնացէք, աշակերտեցէք զամենայն հեթանոսս, մըկրտեցէք զնոսա . . . ուսուցէք նոցա . . . Ես ընդ ձեզ եմ զամենայն առուրս» (Մատ. իր. 19, 20)։ «Եւ թայք յաշխարհ ամենայն և քարոյկեցէք զաւետարանն» (Մարկ. ժգ. 15), «Որպէս առաքեաց զիս հայր իմ և ես առաքեմ զձեզ։ Փչեաց ի նոսա և ասէ, առէք զհոգի սուրբ, եթէ ուրուք թողուցուք զմեզս թողեալ լիցին, և եթէ զուրուք ունիցիք, կալեալ լիցին» (Յովհ. ի. 21—23)։ Եւ մասնուած թեան գիշերը երբ խօսում էր աշակերտներու հետ, և պատւէրներ էր տալիս, մօտիւթարում էր և քաջալերում, ասելով, «Եւ ես աղաչեցից զհայր, և այլ մօտիւթարիչ տացէ ձեզ, զի առ ձեզ բնակեսցի ի յաւիտեան։ Մօտիւթարիչ հոգին Սուրբ ուսուցէ ձեզ զամենայն և յիշեցուցէ ձեզ» (Յովհ. ժէ. 16—26)։ Եւս խոստմունքների մէջ յոգնակի բայերն և դերանուններն ցոյց են տալիս, թէ այն ամենայն իրաւունքները իրմէն յետոյ աւաւ տասնութէկ աշակերտներուն հաւասար և եղակի բառով չխօսեցաւ։ Ուրեմն Պետրոս չէ զլուխ և ոչ միապետական իշխող միւսներուն։ Եւս, որչափ պէտք է խղճահարւին Աթոլիկներն, որ ծամուում են սոցա մեկնութիւնը, յոգնակին՝ եղակի հասկանալով։

ԺԳ. Ըռաքելոց հաւասարութիւնն հաստատուում է սուրբ Գրքով։ Նախ՝ Գործք Ըռաքելոց գրքից «Իբրեւ լուսն՝ որ

յերուսաղէմ առաքեալքն էին, թէ և 'ի Սամարիա ընկալան զբանն Եստուծոյ առաքեցին առ նոսա՝ զՊետրոս և զՅովհաննէս" (Գործ. Ը, 14): Արամէն երևում է որ առաքելոց ժողովն ունէր իրաւունք Պետրոսի վերա՝ որ ուղարկեցին զնա, զի թէ նա էր եղել զլուս կամ իշխան՝ ուրիշներին կուղարկէր և ոչ թէ իրան ինչպէս հաւասար կուղարկէին, ուրեմն չէր զլուս: Երկրորդ՝ Սուրբն Պետրոս ցոյց է տալիս իրան հաւասար միւսներուն ասելով՝ „Օ երիցունս՝ այսուհետեւ աշտջմ իբրեւ երիցակից" (ա. Պետ. ե, 1): Երրորդ՝ Պետրոս ինքն մէնակ ոչ ոքին չէ ձեռնադրել եպիսկոպոս՝ ինչպէս զրում է Էեդիսեպոս եկեղեցական հին պատմագիրն՝ որ ժամանակակից էր առաքելոց, թէ Քրիստոսի համբարձմանից յետոյ, Յակոբոս Տեառն եղբայրն ընկալաւ առաքելոցմէն Երուսաղէմի եպիսկոպոսութեան աթոռը (Եւսեբ. գիրք Բ. զԼ. 24), նոյնպէս և Գործք առաքելոց գրքի մէջն ենք տեսնում (Գործք. Ժգ. 2, 3) „Մինչդեռ 'ի պաշտաման Տեառն կային, ասէ Հովին Սուրբ, որոշեցէք ինձ զԲառնաբաս և զՍողոս 'ի գործ, յոր կոչեալ է իմ զլոսս, յայնժամ պահեալ և աղօթս արարեալ եդին զձեռս 'ի վերայ նոցա և արձակեցին": Եւս ամէնը ցոյց են տալի թէ առաքեալք միասին էին ձեռնադրում, իրանք ձեռնադրւած էին Քրիստոսից, և ոչ ինչպէս պապականներն են ասում, թէ Պետրոս միայն ձեռնադրեցաւ Քրիստոսից, իսկ միւս առաքեալքն նրամէն, բայց նոցա ստուծիւնը երևում է յայանի՝ որ եօթն Սարկաւաղներուն, Յակոբոս Տեառն եղբօրը, Պաւղոսին և Բառնաբասին իմիասին ձեռնադրեցին առաքեալքն, և ոչ թէ միայն Պետրոս:

ԺԴ. Եթէ Քրիստոս յայնձնել էր Պետրոսին ամենայն եկեղեցեաց հովուծիւնը և հոգսը, ուրեմն ոչ ոք չէր կարող պարծիլ, թէ ինքն կրում է այն եկեղեցեաց հոգսերը, զորս ինքն հաստատուէր, բայց Պաւղոս բարձրաձայն աղաղակում է իւր զրած թղթումը Սորնթացոց վերա՝ „Թող զայլ նե-

զուժիւնն՝ և զի հանապազ խոժանն ՚ի վերայ իմ կուտիւր և հոգք ամենայն եկեղեցեաց՝ (բ. Արմ. ժա. 28)։ Եղև պէս էլ ուրիշ տեղ է գրում, թէ ինքն է հեթանոսներու սեփական առաքեալն, որ տեղ որ քարոզեց, ինչպէս Պետրոս է Հրէից, Իբրեւ տեսին թէ հաւատացեալ է ինձ աւետարանն անթլիատութեան (այսինքն հեթանոսներու), որպէս Պետրոսի ՚ի թլիատութեան (այսինքն Հրէից)՝ (Գաղ. բ. 7)։ Եւ Հռովմէացոց վերա գրում է թէ, Եւ ձեզ անեմ հեթանոսաց, ցորքան ժամանակս իցեմ հեթանոսաց առաքեալ զպաշտօնն իմ փառաւոր անեմ՝ (Հռ. ժա. 13)։ Ուրեմն ամենայն առաքեալք մէկվմէկուց՝ անկախ քաշումէին իրանց հիմնած եկեղեցեաց հոգեւորք և ոչ թէ միայն Պետրոս։

ԺԵ. Բրիստոս է միայն զլուս և մեր ամէնքս՝ Երբ մարմին ու անդամներ ենք, թէպէտ նոր Առաքարանումը շատ ապացուցութիւնք կան այս բանիս համար, բայց մէկ քանինք յառաջ բերենք, նախ՝ ստորագրեալն չէ կարող մէկ բան առնել առանց իշխանի հրամանին, և Բրիստոս ինչպէս զլուս և տէր առաքելոց ասաց, «առանց իմ ոչինչ կարեք առնել» (Յովհ. Ժե. 1)։ Ուրեմն Բրիստոս է զլուս, և չաստ թէ առանց Պետրոսի ոչինչ կարեք առնել այլ թէ իմ։ Երկրորդ Բրիստոս իրան անւանում է Որթ։ Եւ առաքելոցը Ուր. «Եւ եմ որթն ճշմարիտ . . . կացեք յիս՝ և ես ՚ի ձեզ՝ որպէս ուռն, ոչ կարէ զպտուղ բերել յանձնէ իւրմէ, եթէ ոչ իցէ հաստատեալ որթն, նոյնպէս և դուք, եթէ ոչ յիս հաստատեալ իցեք . . . ես եմ որթ, և դուք ուռ» (Յովհ. Ժե. 1—8)։ Եւս տեղ էլ Պետրոսի համար բան չկայ։ Երրորդ՝ Բրիստոս մատնութեան երեկոյին ոչ ոքին զլուս չըկարգեց, այլ ամենքին բարեկամներ և սուրբեր կանչեց, և իրանց էլ եղբայրներ անւանեց բաց ի Յուդայից, արգելեց միմեանց վերա տիրելը, և սերը զլուս կարգելով՝ փոխանորդ առաւ նրանց, իւ եղակի բառով ոչ ոքին հետ չխօսեցաւ և ամենքին էլ հաւասար ցոյց տուց (Յովհ. Ժգ—Ժը)։ Զորրորդ

Քրիստոս երբ որ նախատում էր Փարիսեցոց ասաւ , լիան
այտորիկ իմաստութիւնն Եստուծոյ, ասաց, առաքեցից 'ի նոսա
մարգարէս' և առաքեալս' (Պուկ. Ժա. 49): Իմաստութիւնն
Եստուծոյ էր ինքն Քրիստոս և նոյն ինքն ուղարկեց մար-
գարէիցը և առաքելոցը, որոց հաշվումն էր և Պետրոս, իսկ
Պետրոսը չէր Եստուծոյ իմաստութիւն, որ միւսներուն էր
ուղարկել, ուրեմն ուղիղ չէն խօսում Հոգիմէադատաններն:

Ժ.Ղ. Քրիստոս իւր դուռն լինելը ցոյց տւեց օրինակ-
ներով, խօսքով, և առաքելոց գործքը և ասածները, նախ
երբ Քրիստոս քնած էր նաւի վրա և սաստիկ քամի վերկա-
ցաւ, որ նաւը ալիքներից ծածկւեցաւ, ու աշակերտներն մօտ
գնալով զարթեցրին' և ասացին , Տէր փրկես' զմեզ զի կորն-
չեմք' (Մատ. Ը. 24—27): Յովհան Ոսկեբերան այսպէս է
մեկնում , Որպէս մարդիչ ոք ճարտար, յերկուս իրա կրթէր
զնոսա, ճգամբքն՝ զի յորժամ 'ի պատիւ ինչ եղանիցեն' խո-
նարհութիւն ունիցին յանձինս, և մի՛ մեծամտիցեն ինչ. . .
Մատթէոս ասէ ննջէր, իսկ Մարկոս և զայն ևս՝ թէ զեօարդ
ննջէր, բարձ մի ասէ դոյզն զգլխով կայր՝ զի ցուցցէ զնա-
խապետութիւն (իւր) և մեզ ուսուցանիցէ այնու բազում խո-
նարհութիւն' (Մեկ. Մատ. Ճառ իր.): Եւ այսպէս Քը-
րիստոս է զեկաւար, առաքեալքն նաւորդք, և եկեղեցին նաւ,
իսկ ալիկոծութիւն նշանակում է՝ հերձուածողութիւնը, որով
ուղղափառութիւնը տարուրերվում էր, որի խաղաղութեան
համար պէտք է դիմել զեկավարին՝ որ է Քրիստոս: Արկորդ
Հօր Եստուծոյ յայտնութիւնն, ոչ թէ միայն առ Պետրոս
եղաւ, թէ Քրիստոս է Որդի Եստուծոյ, այլ և ամենայն աշ-
ակերտաց, ըստ այնմ , Պահանամ զքէն Հայր, Տէր երկնի
և երկրի, զի ծածկեցեր զայս յիմաստնոց և 'ի զիանոց, և
յայտնեցեր տղայոց' (Մատ. Ժա. 25): Եստ Ոսկեբերանն
ասում է՝ թէ իմաստուններն և գիտուններն են Փարիսեցիքն
և դպիրներն, որոցմէն ծածկւեցաւ Քրիստոսի Որդի Եստու-
ծոյ լինելն, իսկ առաքելոցն կոչում է տղայք, որոց յայտնե-

ցաւ այն (Մեկ. Մատ. Ծառ լը.), և յետոյ նոցա անձնա-
կան դաւանութիւնը իմանալու համար „Լսէ ցնոսա՛ իսկ
դուք զո՞րք ասէք զինէն թէ իցեմ“ : Հարցումն է ընդհան-
րական, բայց Պետրոս ըստ երիցութեան հասակին, սկսաւ
ամենքի կողմից էլ անորոշ զէմքով խոստովանիլ առաջուց ե-
ղած ամենքին Հօր. Լստուծոյ յայտնութիւնը, թէ „Ղու-
ես Քրիստոսն որդի Լստուծոյ կենդանւոյ“ ուրեմն Սուրբն
Պետրոս սրամով գլուխ չեղաւ, այլ ամենայն առաքելոց բե-
րան, պատճառ որ ինչպէս ասացինք՝ այն յայտնութիւնն ա-
մենայն առաքելոց եղաւ. երրորդ Քրիստոս առաքով ցոյց
աւաւ առաքելոց հաւասարութիւնը, ասելով „Մէկ թագա-
ւոր ուղարկեց իւր ծառայիցը, կանչել իւր որդւոյ հարսանի-
քի հանդիսումը—նրանց՝ որք գտնվում են փողոցներումը, ու-
րովհետեւ հրաւիրածներն արժանի չէին“ (Մատ. իբ. 1-14):
Եւս առակի մէջ՝ թագաւորն է Հայրն Լստուած, որդւոց
հարսանիքն է արքայութիւնն, որ Յիսոսի Քրիստոսի ձեռ-
քով պիտի լինէր Հրէից փրկութիւնն. ծառայքն՝ առաքեալքն
են, և փողոցներումը գտնւածներն՝ հեթանոսներն են : Եւ
Յովհաննէս Օործորեցին աւետարանի մեկնութեան մէջ ա-
սում է թէ՛ „Քրիստոսի այս բանը՝ աշակերտաց սփռիլն է
նշանակում, որ գնացին աշխարհի չորս կողմը“ : Իւրեմն բո-
լոր առաքեալքն էին հեթանոսներու հրաւիրողներ, և ոչ թէ
ըստ ոմանց թիւր կարծեաց միայն Պետրոս. և ոչ թէ Պե-
րոս ուղարկեց զնոսա՝ այլ Լստուած : Զորրորդ՝ Ղուկաս ա-
ւետարանիչն Պորժք առաքելոցի առաջին գլխումը պատ-
մում է Քրիստոսի պատուէրները որ աւաւ առաքելոց, եկեղե-
ցին հովելու համար. նոցա հետ հաղորդիլը հացով, հրա-
մանը Երուսաղէմից չհեռանալու, մկրտիլն Հոգով Սրբով :
Առաքելոց հարցումը արքայութեան գալու համար, և իրան
վկայ լինելն բոլոր աշխարհի վերա : Եւ կարծեմ, որ այս խօս-
քերը միայն Պետրոսին չասաւ՝ այլ ամենքին, զի ըստ Ղաւ-
թի „ընդ ամենայն երկիր եւ բարբառ նոցա, և մինչև ի ծագս

աշխարհի են խօսք նոցա՝ (Աղ. Ժբ. 4)։ Սրամով երևում է, որ Քրիստոս ցոյց չսուա Պետրոսին՝ ոչինչ նախապատվութիւն, այլ հաւասարութիւն, և Սուրբ Պետրոս երբեք չէ սեփականել իրան զխաւորութիւն ինչպէս պատմում է Ղուկաս (Պործ. ա. 11), Պետրոսի ասածը՝ Յուդայ Իսկարիփոտացու համար թէ «ի թիւս մեր էր ընդ մեզ, և հաւանալ էր նմա վեճակ պաշտամանս այսորիկ»։ Եւ զինչ էր պաշտօնն առաքելոց, քարոզիչ և ուսուցանել միմեանցմէն անկախ։ Հինգերորդ՝ Հոգին Սուրբ իջնում էր ամենքի վերայ, և ինչ տալիս էր նոցա, այն էին խօսում (Պործ. բ. 4), ինչպէս Քրիստոս առաջադոյն խոստացաւ նոցա «Օհ ոչ դուք էր որ խօսիցիք, այլ Հոգին Սուրբ» (Մարկ. Ժգ. 1 և այլն)։ Ուրեմն նոցա առաջնորդն էր Հոգին Սուրբ և ոչ Պետրոս, ապա և ոչ զլուի։ Անցերորդ՝ պատմում է Ղուկաս (Պործ. է. 32—36), թէ «ամենքը վաճառածներ զինք բերում տալիս էին առաքելոց, և նոքա ում ինչ հարկաւոր էր՝ բաժանում էին»։ Սրամէն երևում է՝ թէ հաւատացեալներն Պետրոսին չէին ծանաչում զլուի, այլ հաւասար միւսներուն։ Եօթներորդ՝ գրում է Ղուկաս (Պործ. Ժ. 40—42), թէ «Պետրոս Հոգոյն Սրբոյ ազդեցութեամբ գնաց Առնանիոս հարիւրապետի մօտ, և ասաւ նրան, թէ «Լստուած յարոյց զՅիսուս և ետ նմա յայտնի լինել ոչ ամենայն ժողովրդեան, այլ մեզ վկայիցս՝ յառաջադոյն ընտրեցոս յԼստուծոյ, որք և կերաք և արբաք ընդ նմա յետ յարութեանն՝ և պատուիրեաց մեզ քարոզել ժողովրդեան, և վկայութիւն դնել, թէ նա է՝ սահմանեալ յԼստուծոյ դատաւոր կենդանեաց և մեռելոց»։ Եւ հաւանքն էլ վկայ են, Լստուծումէն ընտրածներ, ժողովրդեան քարոզիչներ և Քրիստոսի սեղանակիցներ են։ Ութերորդ՝ եկեղեցւոյ քահանայապետութեան կարգողն է Քրիստոս, ըստ այնմ «Եւ զորս եղ Լստուած յեկեղեցւոյ այս են. նախ՝ զառաքեալս, երկրորդ՝ զմարդարէս, երրորդ՝ զվարդապետս. զոմանս աւետարանիչս, և զոմանս հովիւս»։

(բ. Կորն. Ժբ. 28: Եփ. 4. 11): Ուրեմն՝ սուրբն Պետրոս չէ կարգող քահանայապետութեան, այլ ինքն հաւատարմիւններու հետ կարգեցաւ Քրիստոսից: Իններորդ՝ Քրիստոս է զլուս եկեղեցւոյ և մենք մարմին և անդամք նորա, առաջ բերենք Պօղոս առաքելոյ բանը, «Եւ զամենայն ինչ՝ հնազանդ արար ՚ի ներքոյ ոտից՝ Նորա և զՆա եղ զլուս ՚ի վերայ ամենայն իրիք եկեղեցւոյ՝ որ է մարմին Նորա և լուսնի, որ զամենայն յամենայնի ընու» (Եփ. ա. 22, 23): Եւ ճշմարտեալք սիրով աճիսցուք ՚ի նա ամենայնիւ՝ որ է զլուս Քրիստոս (Եփ. 4. 15): Օհ այր է զլուս կնոջ՝ որպէս և Քրիստոս զլուս է եկեղեցւոյ, և ինքն է Փրկիչ մարմնոյ (Եփ. ե. 23): Եւ նա Քրիստոս զլուս մարմնոյ եկեղեցւոյ (ա. Կորն. ա. 18): Եւ ոչ ունիցի զզլուսն Քրիստոս, ուստի ամենայն մարմին յողիւք և խաղախօք տարբերեալ և խտունեալ, աճէ զաճումն Լստուծոյ (Պող. բ. 19): Բաղումքս մի մարմին եմք ՚ի Քրիստոս՝ այլ իւրաքանչիւր միմեանց անդամք եմք (Հռ. 6. 5): Օհ անդամք եմք մարմնոյ Նորա, ՚ի մարմնոյ Նորա, և յոսկերաց Նորա՛ (Եփես. ե. 30: ա. Կորն. Ժբ.): Եւս բանից երևում է՝ որ Սուրբն Պօղոս բացի Քրիստոսից էլ ուրիշ զլուս չէր ճանաչում որին հետևում են ամենայն եկեղեցիք բաց ի Հռոմայ: Ոչ ոք առաքելոցմէն գտնւեցաւ թերեհաւատ և ուրացող ինչպէս Պետրոս: Մինչև որ Քրիստոս յանդիմանեց և սաստեց նրան՝ և Սուրբն Պօղոս հրապարակաւ նախատեց. նախ՝ երբ Քրիստոս զընտւմ էր ծովի վերա, և Պետրոսն էլ Նորա հրամանաւ իջաւ նաւից ու սկսաւ դնալ ջրի վերա, և ընկնում էր ծովի՝ տակը, իսկ Յիսուս բռնեց նորա ձեռքը ու աղատեց խեղդելուց, ասելով՝ «Թերահաւատ ընդէ՞ր երկմտեցեր» (Մարկ. Ժբ. 24—31): Երկրորդ Պետրոսն ուրացաւ երեք անգամ Քրիստոսին, մինչ զի նզովեց Նրան, և չորրորդ Սուրբն Պօղոս նախատում է նրան կեղծաւորութեան համար, «Եւրդ՝ յորժամ եկն Աեփասս (Պետրոս) յԱնտիօք ընդդէմ դարձայ նորա, քանզի զոգցես

ստղտեալ խմն էր և կեղծաւորեցան ընդ նմա և այլ
 Հրէայքն, իբրև տեսի թէ ոչ ուղիղ գնան՝ ասեմ ցԱեփաս
 առաջի ամենեցուն, եթէ դու որ Հրէայդ ես, հեթանոսա-
 բար՝ և ոչ հրէաբար կեաս. զԽարդ սախլես հեթանոսաց լի-
 նել հրէարէնս՝ (Պաղ. բ. 11—1) : Եւս բանից երևում է՝
 որ Պետրոսին կոչում է ստղտեալ, յանցաւոր, կեղծաւոր, ոչ
 ուղիղ գառող, վասն որոյ յանդիմանում է՝ և ուղղում է նրան :
 Բայց նախատել հրապարակաւ և ուղղել սխալանքը, կարող
 է ուլ որ մեծ է, կամ հաւասար է, և ոչ թէ ստորագրեալն :
 Ուրեմն Պետրոս չէր գլուխ առաքելոց, որ այնպիսի յան-
 դիմանութիւն ստացաւ, և եթէ Պօղոս, որ չէր երկոտասան
 առաքելոց հաշվումը և զինքն հաւասար Պետրոսի էր հա-
 մարում (շատ իրաւունքով, որովհետեւ նա ամենից աւելի աշ-
 խատեց), ո՞րչափ աւելի ևս միւսներն՝ որ Քրիստոսից ընկա-
 լան հաւասարապէս ամենայն իշխանութիւնքը :

Մերեք այժմ Լատինացւոց և ուրիշ ազգաց վարդապե-
 տաց վկայութիւնքը, թէ Պետրոս չէ գլուխ կամ միապե-
 տական իշխան, այլ ամենայն բանի մէջ հաւասար միւս ա-
 ռաքելոց հետ :

Փերմելիանոս եպիսկոպոսն Պեսարու Սապագովկիացոց,
 որ էր Թալէոս առաքելալի յաջորդութիւնից գրեց երրորդ
 դարումը Հռովմայ Ստեփանոս հայրապետի վերա՝ որ Եփ-
 րէկեցոց բաժանեց հաւասարութիւնից, այսպէս «Շատ ծանր
 մեղք բարեցիր քո վերա՝ երբ զքեզ բաժանեցիր այնչափ հօ-
 տից, որովհետեւ քո անձն բաժանեցիր, մի՛ խաբիր զքեզ, զե-
 նա է իսկապէս հերձաւոր, որ զինքն կրօթանէ եկեղեցոյ
 միութեան հաւասարութիւնից, վասն զի ուր կարծում ես թէ
 ուրիշներուն որոշում ես քեզմէն, դու ինքդ զքեզ բաժանե-
 ցիր ուրիշներուց (Ի թուղթն Սիպր. հե.) :

Հեյարիոս Լատին եպիսկոպոսն Պիկտաւ քաղաքի չոր-
 րորդ դարումը գրեց Լիբերիս պապի վերա նղովքի թուղթ
 այսպէս «Նգոված ես ինձմէն Լիբերիս, դու և քո ընկեր-

ները . . . կրկին և երրորդ անգամ նշովք քեզ, օրինա-
զանց Լիբերիս“ (Հեկար. իզ. հատակոտ):

Ամբրոսիոս եպիսկոպոսն Մեղիոլանու, Լատինաց եկե-
ղեցոյ երևելի սուրբը՝ որ ծաղկեցաւ չորրորդ դարումը ա-
սումէ, „Պաւղոսն ստոր չէ քան զՊետրոս . . . անարժան
չէ առաքելոց ընկերութեանը՝ առաջինի հետ քաջ է հաւա-
սարկում, ոչ մէկից ստոր չէ: Ով որ չէ ճանաչում զինքն, ան-
հաւասար (այլոց), լինում է հաւասար (այլոց)“ (Ամբրոս. զիրք
բ. յաղագս Հոգ. Սրբոյ):

Նոյն վարդապետն Պետրոսի առաջնորդութեան վերայ
այսպէս է խօսում, „Պաւանութեան առաջնութիւն, և ոչ
թէ պատւի, հաւատի առաջնութիւն, և ոչ թէ կարգի“
(Ամբրոս. զիրք յաղագս մարդեղ. գլ. 4):

Պեղադիոս և Մեծն Գրիգոր պապերն՝ լսելով թէ Սու-
տանդնուպօլի Յովհաննէս պատրիարքը վեց դարի վերջումը
սահմանեց իրա համար տիտղոսը՝ Ընդհանրական եպիս-
կոպոս, հակառակ կացան նրան ասելով՝ այդ տիտղոսն, ոչ
մէկ եպիսկոպոսի ամենեւին չէ պատշաճում, և Գրիգոր պապը
զրեց, թէ այդ անունն բոլորովին է հայհոյական, թիւնաւոր
սնտոի, ամբարտաւան, պիղծ, յիմարական, դերաքրիստո-
սական, դիւական, և այլն (զիրք դ. թղթ. 32, 34: զիրք դ.
թղթ. 4, 24, 30, 36 և այլն): Այս պատճառաւ զրեց
Թեոփիլակեցոյ Եւսեբիոս եպիսկոպոսին գանդատանք այս-
պէս „Իմացած ընի քո եղբայրութիւնդ, թէ Սուտանդնու-
պօլի եկեղեցոյ Յովհաննէս առաջնորդը Եստուծոյ հակա-
ռակ, եկեղեցոյ խաղաղութեան հակառակ, ամենայն քա-
հանայից համար նախատինք և անարդանք, անցկացաւ հա-
մեստութեան և հեղութեան սահմանը, և ժողովքի մէջ ա-
նիրաւարար սեփականեց իրան ամբարտաւան և ժանտախտալից
անունը, Ընդհանրական: Այն է Տիեզերական (եպիս-
կոպոսի), և մեր նախորդ բարեյիշատակ Պեղադիոսը ճանա-
չելով այն ժողովքի ամենայն դործքերը . . . բոլորովին

Համարեց ոչինչ (զիրք է. թղթ. 69), որ և կամե ով ապացուցանել իւր բանը, ասում է, վասն զի զլիսաւորն ամենայն առաքելոց Պետրոս ոչ երբէք կոչեցաւ տիեզերական առաքեալ ըստ որում ամենայն առաքեալք մէկ ընդհանրական զլիոյ ներքոյ էին, որ է Քրիստոս իբրեւ ընդհանուր եկեղեցոյ անդամներ:

Գրիգոր Բ. պապը -դ գարումը ասէ՝ „Առաքեալն Պետրոս ճշմարտիւ է առաջին անդամ սուրբ և ընդհանրական Եկեղեցոյ, Պօղոս, Լւորէաս և Յովհաննէս ի՞նչ են, քան թէ մասնաւոր ազգերի զլուխ՝ և սակայն ամենքն էլ եկեղեցոյ անդամներ են մէկ զլիսի ներքոյ, որ է Քրիստոս“ (զիրք. ե. թղթ. 18):

Բեռնարդոս տօնելի սուրբն Լատինաց՝ որ ծաղկեցաւ 12-դ դարումը, գրում է Եւդիմէոս պապին այսպէս՝ „Առաքելոց արդելաճ է տիրելը, զնա ապա դու և Համարձակիր սեփականել քեզ կամ տիրողական առաքելութիւն, կամ առաքելական տիրողութիւն: Եթէ երկուսն էլ կամենում ես ունենալ՝ երկուսն էլ կկորցնես զիցուք թէ մէկ ուրիշ եղանակով սեփականես քեզ այս (տիրողութիւնը), բայց առաքելական իրաւունքով չէ, զի և ոչ նա (Պետրոս) կարաց տալ քեզ այն բանը՝ ինչ որ չունէր ինքն, ինչ որ ունէր այն տրւաւ քեզ, „այսինքն է“ եկեղեցեաց հոգսը ինչպէս ասացի: Մի՞թէ և տիրողութիւն: Լսիր նրան, վեճակներին, ասում է, չտիրէք, այլ օրինակ կացէք հօտին: Եւ չկարծես թէ՛ այդ միայն խոնարհութիւնը ցոյց տալու համար է ասել, և ոչ ճշմարտութեամբ, աւետարանի մէջ կայ Տիրոջ ձայնը, թէ „ազգերի թագաւորները տիրում են նոցա“ (զիրք բ. զլ. 6):

Գորբիէլ վարդապետ Միսիթարեան ուխտից թէպէտ զանազան զրութեան մէջ բնաբանները ծուռն է մեկնում, բայց բոլորովին չէ կարողացել ծածկել ճշմարտութիւնը, ինչպէս Պօղոսի թղթերի մեկնութեան մէջ այն բանի վերա, թէ „Ես եւ զոմանս առաքեալս, զոմանս մարգարէս, և այլն“ (Ափես.

դ. 11): Ըսէ „Ըռաջինք Լեկեղեցոյ մէջ, իբրեւ զլուս մարմնոյ են առաքեալք: Լեկեղեցոյ հաստատութեան մէջ նոքա են առաջին“ (հատ. ա. եր., 294): Ըռաքելոյ և նոցա յաջորդներու հաւասարակշիռ իշխանութեան համար շատ բան զըրեցին Ախարիանոս (զիրք յաղագս միութեան եկեղեցոյ), Ամբրոսիոս, Հերոնիմոս, Նատաղիս, Աղէքսանդր, Պետրոս Աօլէք, պապն Պելարիոս, Պելաբինոս (զիրք դ. յաղագս հայր. Հռովմոց գլ. իգ.) և ուրիշ շատերը պապականներուց:

Բաւական համարելով այս ամենայն վերեւ գրած ճշմարտութիւնքը, որք միանգամայն ցրում են պապականներու զրւածքները, վերջացնենք մեր խօսքը, խոստովանելով թէ Քրիստոս է միայնակ զլուս եկեղեցոյ, և մենք հաւատացեալներս Նորա մարմին և անդամներ:

„ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՇԽԱՐՀԻ“

№ 1 և 2, Ապրիլ ամսոյ այս սարեայ օրագրի

մէջ գրուածքի դէմ պատասխան:

Պ. Ստեփանէն խօսելով „Փարուն“ ամսագրի № 1 և 2 տետրերի վերա, նկատում է և մեր զրածը վերնագրով „Ստորագրութիւն Թիֆլիզոյ“ այսպէս՝ „Թիֆլիսի ստորագրութիւնը մի անկապ գրված է; բոլորովին աւելորդ էր սպել, երբ մեր օրագրի մէջ կար Թիֆլիսի գեղեցիկ ստորագրութիւն: Բայց դորանից լաւ գրված ևս չկայ օրագրի մէջ“:

Եւս գրւածքի վերա շատ զարմացայ, ասում եմ զարմացայ, — այն պատճառաւ, որ Պ. Ստեփանէն իւր ուսումնաւարտելով Մոսկւայի համալսարանում պատմաբանական ֆակուլտէտում ստացել է կանգիատաւ կոչումն, և այժմ Աերսիսեան դպրոցի աշակերտիս գրուածքն է քննում, և սրանով կանգնում է ինձ հետ մէկ տախտակի վերա. — փառք և պա-

տիւ ինձ, — այժմ տեսնենք թէ պատմութեան ճշմարտութիւնը ո՞ր կողմը կհզօրացնէ :

Եւ շատ շնորհակալ կլինէի Պ. Ստեփանէից, եթէ նա իմ գրուածքս որպէս աշակերտի ուղղել էր, ըստ որում շատ լաւ էր ճանաչում ինձ իւր երեք ամսական ուսուցչութիւնով՝ Ներսիսեան դպրոցում, և իմ սխալներս ցոյց տալով՝ ես աւելի յառաջագիմնութիւն պիտի ստանայի ապագայ առաքարէզէ մէջ, և ոչ թէ իւր գրածի հակառակ վարէր, ինչպէս գրում է „Գարուն“ ամսագրի Գերապատիւ խմբագրի դէմ, թէ նոյն վարժապետների իրաւունքը ուսումնարանի մէջ համարում է „զբօ“, Երժան. Հայր, ինչո՞ւ էք զրպարտում աշակերտներին, մի՞թէ այնոր համար, որ նոքա զլուխ, ժամանակ, միջոց չունին ձեր բոլոր ստութիւնը հերքելու? բայց նոցա պաշտպանել մենք միշտ պատրաստ ենք ամեն զրպարտութեանց ընդդէմ: Ոչ մի աշակերտի համար խելացի և բանիմաց ուսուցիչ երբէք Ս չէ; ընդ հակառակին, ամենօրեա փորձը ցոյց է տալիս, որ նաեւ երեք ամիս մնալով խելացի և բանիմաց ուսուցչի հետ, աշակերտները չեն կամենում երբէք մոռանալ նորա յիշատակը: Եւ դուք ինչ իրաւունք էք պահանջում ուսուցչի համար, ներեցէք, ճիպոտ չեն կարող ամենի ձեռին տալ ամեն թոպէին խեղճ աշակերտի զլխին հասցնելու“ :

Պ. Արքայապետ Ստեփանէ՛ Դուք այս գրածքի տակը յարձակվում էք իմ վերա Ձեր աշակերտի վերա: Դուք մեզ ամենքիս պաշտպան էք հանդիսանում ամեն զրպարտութեանց դէմ, ընդ հակառակին բոլորովին անուղիղ զրպարտում էք, աւելով՝ „Թիֆլիսի Լատրագրութիւնը մի անկապ զրպած է“, և նորա անուղիղ լինելը ցոյց է տալի որպէս թէ Ձեր օրագրի մէջ տպածի գեղեցկութիւնը: Եսում էք թէ „ճիպոտ չեն կարող տալ ամենի ձեռքին ամեն թոպէին խեղճ աշակերտի զլխին հասցնելու“. կարծեմ թէ ճիպոտ խիողը առաջ սխալմունքն է ասում, ապա խփում, իսկ Դուք առանց սր-

խախտեալ յայտնելու, ուղղակի ճիշտութեամբ խփում Ձեր մօտեղած երեք ամսական աշակերտին: Ասացէք, Պ. վարժապետ, ո՞րն է անկապ գրութեամբը, — ո՞րն է աւելորդը, — ո՞րն է Ձեր տպածի գեղեցկութիւնը և իմ գրածի աղեղութիւնը: — Ուրեմն ներեցէք ինձ ասել, որ Ղուբ թէպէտ քարոզում էք քաղաքավարութիւն, բայց ինքներդ չէք կատարում այդ. Ղուբ միշտ պախարակում էք շատերին անտեղի, և Ներսիսեան ուսումնարանի վերա, — աշակերտների վերա միշտ անտեղի արհամարանօք յարձակւում էք:

Ուրեմն նա է պատճառ իմ համարձակասութեանը. զի նա երբեմն իմ վարժապետ երեք ամսական, և միանգամայն կանգիտաւ պատմաբանական գիտութեանց, արժան չէր աշակերտին այնպիսի հարւածք տալ և աշխոյժը սառեցնել. — թէպէտ չի սառիլ երբեք, և ոչ թէ հարւածքը կարող է վերաւորել: Ես ապիսեմ հասարակութեանը քննելու, Պ. Ստեփանէի անուղիղ գրութեամբը, և այժմ ապացուցանեմ նորա թերութիւնը թիֆլիզու ստորագրութեան մէջ, որով կիմացի և նորա պատմաբանական գիտութիւնը:

Պ. Ստեփանէի տպած յօդւածը „Թիֆլիս“ վերնագրով է Աւագ քահանայ Յ. Սուրենեանցի: Այս քահանայն, ինչպէս տեղեկացայ, թիֆլիզից հեռացել է 1847 թւին Ախալցխա և այնտեղից Բեսարաբիայի վիճակը, ուր գտանվում է և այժմ, ի հարկէ նա իւր բացակայութեան օրից չէր ունենալ թիֆլիզու փոփոխութեանց վերա լրիւ տեղեկութիւններ, և Պ. հրատարակողն արել է յաւելածներ, ինչպէս սկզբումը խոստովանում է „Այս յօդւածը հանել ենք „Ծիածան“ օրագրից քանի մի փոփոխութիւններով“ : Արժեք թէ մեծ մասամբ, մեր կարծիքով աւելի ուղղութիւն և կատարելութիւն պիտի լինի ստացած այն յօդւածը, որպէս պատմաբանական գիտութեանց կանգիտաւոր արագորութիւն. բայց այդ յոյսը զուր պիտի լինի ինչպէս փաստերով ցոյց կտանք:

1) „Այս քաղաքիս բերդի շինութիւնը եղել է 379 թւին

և ինչպէս գրում են վրացի պատմագրողները, Ալաթանդ և Ալախաշթ, 455 թւին, երբ վրացի բռնապետ Ալաթանդ Պուրգասանը տիրապետեց Մենգրելի և Աբխազի երկիրներին, շինեց այս քաղաքը:

Այս պարբերութիւնից չէ երևում ուղիղ թէ յիշեալ երկու քրոնիկոսից ո՞րն է շինութեան ուղիղ թիւը, որոց միջոցն է 76 տարի, և այս յառաջացել է հայկաբանութեան տկարութիւնից, որ պիտի այսպէս գրէր. «Այս քաղաքիս բերդի շինութիւնը եղել է 379 թւին, բայց Ալաթանդ պատմաբանները Ալաթանի և Ալախաշթ գրում են՝ թէ «երբ Ալաթան բռնապետ Ալաթանդ Պուրգասանը տիրապետեց Մենգրելի և Աբխազի երկիրներին, շինեց այս քաղաքը 4 5 թւին»։ Թէպէտ ո՞՞ր պարզեցինք, բայց բաւական չէ, զի այս երկու տարեթիւերի մէջ անշուշտ հարկաւոր է պատմաբանական քննութիւն, թէ ո՞րն է ստույգ, և թէ 379 թւին ո՞վ շինեց բերդը: Այս տարակուսանքի լուծումն, կարգաց ցանկացողը «Պարուն» ամսագրի 1 տետրը եր. 5 և 59, և դատեն:

2) Թէ «751-ին ()մարը կրկին հաստատեց այնտեղ մահաձապականութիւն»։—Այս թուականին Հագարացոց ամիրայետն էր Սրան (Բ: Բայց թէ ո՞վ է ()մար, ամիրայետն է արդեօք թէ ոստիկան, չէ գրում պարզ:

3) Թէ «30-ին թիֆլիսը իսպառ աւերակ դարձաւ», Բայց ո՞ւմից, չէ գրում, իսկ պատմութիւնը ցոյց է աւելիս, որ Յունաց թիփլիսոս կայսր 830 թւին մեծ պատերազմ ունէր Հագարացոց հետ, և Հայաստանին էլ մեծ վնաս հասցրեց:

4) Թէ «Բագրատունիները այն ժամանակները (830-ից) երկրորդ անգամ առան քաղաքը և միացրին Հայաստանի հետ»։—Բագրատունեաց թագաւորութիւն այդ ժամանակը չկար Հայաստանում, այլ սկսեցաւ 88 թւին: Իսկ Արսատանը միացաւ Հայաստանի հետ Աշոտ իշխանաց իշխանի ժամանակ 859 թ. և այն ամիրայետի հրամանով:

5) Թէ „Սարակինոսները կործանեցին Թիֆլիսը, և այսուհետեւ կրկին խաղալիկ դարձաւ Սրացիների և Պարսիկների ձեռին“ :—Այլ թէ երբ՝ չկայ տարին : Թէ „Ջալալ—Լատին շահը դարձեալ հիմնայատակ արեց“—մոռացել է և այս տեղ տարին 1226 : Թէ „Թիֆլիսն և Սրաստանը աւելի քանդեց Լանկթամուրը“ :—Պ. Ստեփանէի կարծիքով Թիֆլիզն ու Սրաստանը ջոկ ջոկ տէրութիւններ են, և տարին մոռացել է գրել 1394 :

6) Թէ „1578-ին Պարսիկները և Օսմանցիները բաժանեցին իւրեանց մէջ Սրաստանը և Թիֆլիսը ընկաւ Թուրքերի բաժին“ :

Այս բոլորովին հակառակ է ստոյգ պատմութեան, պատճառ որ ինչպէս մենք եր. 60, թէ և ամենակարճ, ցոյց տըւինք որ, 1578 թւին Ղարա Մուստաֆա, որ և Լալա փաշա առաւ Թիֆլիզը Սիմոն Թազաւորի ժամանակ, իսկ բաժանել երկիրը Պարսից և Օսմանցոց մէջ է անստոյգ և հեռի պատմաբանական ճշմարտութիւնից և ուղիղ դատողութիւնից, որովհետեւ այդ երկու ազգերը երբեք չեն ունեցել խաղաղութիւն միմեանց հետ, այլ միշտ պատերազմ, և մէկ մէկու ձեռքից յափշտակել իշխանութիւնը : Եւ ուղիղ պատմութիւնն է այս : Սուլտան Մուրատ 1577 թւին իմանալով թէ Պարսից տէրութեան մէջ խռովութիւն կայ, ուղարկում է Ղարա Մուսաֆա փաշային մեծ զօրքով, որ առնում է Երևանը, Նախիջևանը և Թաւրիզը, և միւս տարին՝ այն է 1578-ին փախցնում է Սրաց Սիմոն Թազաւորին, առնում է Թիֆլիզը և շինում է այս տեղ և ուրիշ տեղերում բերդեր, և այս ժամանակին շինւեցաւ հին բերդի կից միւս բերդը Սօլտակի վերա, և յետոյ յարձակվում է Պարսից քաղաքների վերա Սովկասի կողմը մինչև Դարբանդ, ապա Գեանջա, Ղարաբաղ, անցնում է Գիլան, և համարեա՝ թէ Պարսկաստանի բոլոր մասը Կասպից և Երասխ գետի այս կողմը, և մասն ինչ այն կողմը ընկնում է Օսմանցոց իշխանութեան

տակ մինչև Շահաբբասը, այն է մինչև 1603 թիւը: Իսկ Սիմոն թագաւորը երկու տարի փախստական շրջելուց յետոյ հալածումէ (Օսմանցոյ 1581 թւին:—Ուր մնաց արդեօք Սքաստանի բաժները Պարսից և Օսմանցոյ մէջ:

7) Թէ «Քաղաքիս անցած մեծամեծ շինութիւնների և փառքի վկաներ մնացին միայն հոյակապ եկեղեցիները և երկու բերդերի աւերակները» — մէկ բերդը յիշել է, որ շինւած 379 թւին, իսկ միւսը միայն այս տեղ ենք տեսնում առանց շինութեան թւականի:

8) Թէ «Հին բերդի մէջ կան ցայսօր հին տարուշանների կամ կրակատունների աւերակները»:

Մէկ հաստատուշան ամբողջութեամբ կայ բերդի ժայռի ստորոտումը, ոչ հեռի Ռեզիսեհեմ եկեղեցուց: Իսկ հին բերդումը կարծեմ թէ չկայ:

9) Թէ «Քաղաքը . . . Սուր գետի երկու կողմից դաշտային դիրքից դէպի տարերն են բարձրացած» — Ո՛չ թէ դաշտային դիրքից, այլ ձորային դիրքից, և ո՛չ թէ դէպ ի սարերն, այլ դէպ ի ժայռերն կամ քարափներն են բարձրացած: Սար և ժայռ զանազան նշանակութիւն ունին, ինպէս rosa և черная:

10) Թէ «Սուրբ (Շուշանի) նահատակութեան տեղն է փոքրիկ մատուռ, բերդի սարի ստորոտին, կամուրջի առաջ»:

Շուշանիկի նահատակութեան տեղը չէ այն, իսկ գերեզմանն է Մեանիսի եկեղեցումն ձախակողմեան խորանի մէջ, և փոքրիկ մատուռն բերդի քարափի ստորոտին կոչվում է Եթօ, որ է մէկն Սքաց սուրբերից: Տես «Պարուն» 1 տետր երես 61 և 62:

11) Թէ «Սուր գետը, որի մի կողմը առաջ երեք մաս էր բաժանվում, բայց այժմ իւր 6000-ի չափ քառակուսի մղոն տարածութեան վերա բաժանվում է զանազան թաղեր»:

Պ. Պաւլ Սիշեւլաւցովը 183 թւի ստորագրութեան մէջ ասում է թէ Թիֆլիզն է քառակուսի 9 վերստ 250 սա-

ժէն, իսկ Գ. Ստեփանէն 6000 մղոն, որ կանէ 42,000 վերստ, որ 20 տարւայ միջոցում բնակիչների բազմութիւնը և այգիքը բնակէ են 41,990 վերստ 250 սաժէն առաջինից աւելի:

12) Քաղաքի մասներն է թւում, „Հին քաղաք“ ո՞րն է չէ գրում, տես պարզը Գարուն 1 տեսր եր. 61. „Տափիթաղ, Գարեթուբան“, երկուսն էլ մէկ անուն է, մէկն հայերէն և միւսը վրացերէն բառերով: „Շամի գիւղ“, փոխանակ Շաւի գիւղի: „Օրթաճալա, Դրսիճալա և Արծա-նիս“ այգիք են, և ոչ թէ բնակութեան տներ, թէպէտ մի քանիսում կան շինութիւն ամառա ժամանակ երբեմնապէս կենալու համար: „Հափճալա“, սա ամենևին քաղաքի մասն չէ, այլ է գիւղ, պատկանեալ կնեալ Գուրամովներին:

13) Թէ „Հայերը ունին 28 եկեղեցիներ“ — չորսն աւելի է գրել:

14) „Ութսունի չափ գործարաններ կան“, գործարան կնշանակէ ֆաբրիկա կամ զափօղ, բայց քսան էլ չկայ:

15) „500-ի չափ պանդոկներ“, — Եթէ պանդոկ բառը իջեաններն է ասում, որ նորա բուն նշանակութիւնն է, կարծեմ թէ 100 էլ չկայ. իսկ եթէ գինետունն է նշանակում՝ չգիտեմ են այդ, որովհետեւ համարած չեմ:

16) „Չհրճորներ մինչև 100“, ապուխանէքինն էլ որ հաշւենք հազիւ թէ երեք հարիւրի հասնի, որովհետեւ ամեն տեղ ջուր չէ բոխում:

17) „Թիֆլիսի շինածների մէջ հնագոյն է Փոխարքայի տունը և Կերսիսեան ուսումնարանը“, Մոռացել է աւելի հնագոյնները, Պարնի, այժմ Նանեանցի և Բէհրուդեանց քարանսարէքը, Եղա Յարութիւն Շէրմազանեան Սարգանեանցի տունը:

18) „1836-ին հաստատուեցաւ այստեղ . . . Սրատանի և Իմէրէթի Հայերի վիճակային կոնսիստորիա“, — Բարձրագոյն կարգադրութիւնը հաստատուեցաւ 1836 Ապրիլի 11-ին. իսկ Կոնսիստորիայն 1837 թւին Ապրիլ ամսին բացւեցաւ:

19) «ԹԻՖԼիսցիներն նախապատիւ է համարում իւր սովորութիւնը, ապրուստի և հաղուստի տեսակը, և օտարների առաջ աշխատում է փայլեցնել իւր նահապետական ազգային կեանքը»։ Եւ հապետական ազգային կեանքը և նորա պահելը մեծ նշանակութիւն ունի, այդ կոչում է ոսկե դար, նահապետական կեանքը ղլխաւորապէս բաղկացնում էր մի ընդհանրական սովորութիւն (ԹԻՖԼիսի մէջ. 1) տան իրաւունքը ամենայն բանի մէջ է ներսինը տանտիկնոջ ձեռքին, որ է սկեսուրը, կամ սորա մահից յետոյ մեծ հարսը. իսկ արտաքինը՝ որդիքը կաշխատէին և վաստակը կտային հօրը, թէ հայրը չկար՝ մեծ եղբօրը, և իմիասին էին կենում, իսկ այժմ շատ սակաւ տեղ սկեսուրը կամ սկեսուրը ունին պատիւ։ 2) Մինարմատը ամենեւին չէր կարող փողոցը գնալ, և բաղանիս գնալիս պիտի խուլ քուչէքով էր գնացել, դռանը կանգնած կին չէիր տեսնել. իսկ կոյս աղջկերանց ոչ մի ժամանակ. օտարի հետ երբէք խօսիլ չկար, իսկ նստիլ հաց ուտել կամ շրջիլ ամենեւին ոչ, — տան պատուը միայն կարող էր խօսիլ, իսկ ջահէլ հարսները երեսանց բերանով, և այժմ դուք ինքներդ քննեցէք. 3) հասակաւոր մարդ որ անցնում էր, թէ և ռամիկ լինէր՝ ջահէլները պիտի ոտքի կանգնէին, թէ լինէր և իշխանի որդի, խօսակցութիւնն էր ամենապատկառ դէմքով. իսկ այժմ խնդրեմ քննեցէք դուք. 4) ասակաւորները հետ մանուկները սեղան չէին նստիլ, այլ պիտի ծառայէին, և մեծերը միշտ պահում էին իրանց կշիռը, ու փոքրերին տեղէք չէին տալ հակառակ խօսք ասել իրանցը։ Իսկ այժմ քննեցէք դուք. ինչպէս որ ձեր գրածի սխալները հանելու տեղէք աւողը դուք էք. 5) Ձեր ասած նահապետական հագուստն էր ղլխաւորապէս՝ մարդկերանցը Լէդլու շալ, խալակ արխալուղ, խարաղի լախիք, մօթալ գտակ։ Իսկ այժմ եւրոպական, և սովորականն էլ բոլորովին շօայլ և ոչ պարզ. իշխանները՝ բազրաստ մահուդ, նոյնպէս և հարուստները։ Կանանց շորն էր խաղակ, առլաս կամ վարբաբ,

որ կարում էին չաքերաւոր և առաջէր փեշերք, թւերը նեղ,
դուխները կապած, ոտնամանն էր քօշ ու ծուղէք, ջահէ-
ներունը ալ տախտեան, իսկ հասակաւորներինը սև ծուղէք-
ներ: Իսկ այժմ դուք քննեցէք:

20) Թիֆլիզի իշխանական գերդաստաններն է գրում, բայց
այս է զարմանալին, որ իշխան և ազնիւ բառերը չէ որոշում,
թէ ի՞նչ նշանակութիւն ունին իւրաքանչիւրքը, և խառնել
է միմեանց հետ, այն է՝ Լօռումէլիքեան և Ննակօրփեան,
որք են ազնւականներ: Իսկ Աթարեկեան և Սմբատեան ո՞վ-
քեր են չզիտեմ: Ապա գրում է թէ «վրացի իշխանների մէջ
ևս շատ կան, որոնք ծագած են Հայերի ցեղերից, օրինակ,
Թումանովներ, Մելիքովներ, Բաղրատունիներ, Անդրոնիկով-
ներ, Օրբելեաններ, Սմբատովներ և ուրիշներ»:

Թումանովներին, Մելիքովներին և Սմբատովներին ըն-
դունում ենք Հայազգից ծագածներ, բայց Բաղրատիօններն
կրօնքով Հայ էին, իսկ ազգով ոչ, և եթէ կրօնքն փոխէ ազգը,
ուրեմն մեզանից դարձած կաթոլիկները և պրօտէստանտները
Ֆրանսի են և Ղէմէց, — այդպէ՞ն: կրնորենիք — ոչ. թէ՛ գուզ
թուրքանան էլ, սակայն ծագումն ունին Հայոցմէն: Իսկ Անդ-
րոնիկովներ, ամենեւին չեն Հայոց ազգից, և Օրբելեաններն
ամենեւին չեն Հայ, այլ Ղ'ենաց աշխարհից, և թագաւորա-
կան ցեղից, որ Ղ'ենբակուր թագաւորի մեռնելուց յետոյ,
գահի վերա ընկաւ ներքին պատերազմներ, և նոցանից մինն
հատուած դալիս է Ալքատան, և Մցխէթի իշխանը տալիս
է նրանց բնակութեան տեղ Օրբէթը, և տաներիւ դարումը
փախչում է Լիպարիա Օրբելեան Գիօրգի Ալքաց թագաւո-
րից Պարսկաստան, և նորա որդի Ալիկումն ստանում է Դա-
րալագեաղը՝ Նախիջևանու գաւառում, և ժամանակից յե-
տոյ կրկին վերադառնում են Ալքատան: Այս անցքով ուրեմն
Օրբելեանք Հայ չեն, այլ Ղ'ենաց աշխարհից են, ինչպէս
էլ կոչվում են, «Ղամբակուր-Օրբելեան»: Յանկացողը կար-

դայ՝ „Պատմութիւն Օրբելեանց“ տպած Մոսկւա 1858-ին,
Պ. Ոսկան Յովհաննիսեանցի աշխատութեամբ:

Ընցեալ տարւա „Առունկ“ օրացրի 12-ի մէջ եղած
սխալները թողնելով՝ յիշում ենք միայն պատմաբանական մէկ
երևելի սխալ. 453 եր. թէ „319 թւին Հայերը ընդունելով
քրիստոնէութիւն,“ փոխանակ գրելու 302 թւին:

Թէպէտ ուրիշ սխալներ էլ կային, բայց այժմ այսքանս
բաւական է, և խնդրում եմ ամենքից բաղդատել Պ. Ստե-
փանէի գրածը և իմ գրածը. բայց պատմաբանական ֆա-
կուլտէտում աւարտողի և Ներսիսեան դպրոցում դեռ ևս ու-
սանողի մէջ որոշմունքը պահել, ես աշակերտ եմ, իմ սխալս
ուղղելու համար ուրախ եմ և չեմ ամաչել երբեք, ոչ մաս-
նաւորի մօտ և ոչ հրապարակական, և կաշխատիմ ապագային
զգուշութիւն ունենալ գրածքիս մէջ: Յուսով եմ, որ մեր
դպրոցի երեք ամսական վարժապետ Ստեփանէն չնեղանայ
այս իմ կրիտիկայիս վերա, այլ ուրախութեամբ ընդունէ, և
մէկ էլ որ պէտք է սպասել՝ դեռ ամենայն գրած բան ամ-
բողջ տպագրւի, տպա քննել, և ոչ թէ՛ հէնց սկզբումը պա-
խարակել և իրանը դովել: Այս ի՞նչ կնշանակէ կրիտիկոսի
կողմից . . . :

Ե. Տէր Յակոբեանց

ՄԵՆՐԵԱԿԷՊԵՐ

ՉԻՆԵՑԻՈՑ ԺԱՄԵՑՈՅՑ (ահալթ)

Գաղղիացի ճանապարհորդն Լէզուկ պատմումէ թէ ռա-
միկ Չինումաչիները ինչպէս են նայում ժամացուցին : „Մի
անգամ մեր ճանապարհի վերա պատահեցանք մէկ տղայի, որ
եղն էր արածեցնում, և հարցրինք կշտն անցկենալով, լրա-
ցե՞լ է տաճնեկու ժամը : Տղայն նայեցաւ արեգակի վերա, բայց
տեսնելով թէ ամալը բռնած ունէ նրան, և թէ այդ ժամա-
ցուցով չէ կարելի հասկանալ, տաաց մեզ՝ „Համբերեցէք
փոքր“ : Այլ շուտով վազեց հարեանի բակը և յետ դարձաւ
կատուն ձեռքին : „Տաճնեկու ժամը չկայ, մոիկ տէք դուք“
ասաց նա, փոքր ինչ բարձրացնելով նորա թերթերունքը :
Մենք զարմացանք նորա խօսքի վերա, բայց նա ամենեւին ծաղը
չէր անում, և նոյն իսկ կատուն, թէպէտ այս գործողութիւնը
հաճոյ չէր նրան, ըստ երևութին սովոր էր այնպէս, որ նրա
հետ վարւին՝ ինչպէս ժամացուցի հետ : Մենք շնորհակա-
լութիւն արինք տղային և ծիծաղեցանք, սակայն մեր բարե-
կամքները շուտով երեսներուս տւին մեր անքաղաքավարու-
թիւնը : Առջա հարեաններէց ժողովեցին տաճնեկու կատու
և ցոյց տւին, թէ ժամացոյցը նոցա աչքերումը դնում են կա-
նոնաւոր : Ատուներու աչքերի պտուղները դէպ ի կէսօրը
հեանուհեաբ սեղմում են, և վերջապէս ճնշւում են նուրբ,
ինչպէս մազը, դժադրութիւնը, ուղղադիժ փջահատելով աչ-
քը : Այս նոքա քիչ քիչ բացվում են, իսկ կէս գիշերին լա-
տանում են մեծ գնտակի ձեւ : Մեզ հաւատացրին, որ իւրա-
քանչիւր երեխայ շատ շուտ է սովորում կատուներու աչքերով
ուղիղ նշանակել ժամանակը : Այլ յիշատի, մենք ինքներս հա-
մոզեցանք այն տեղ, որ այդ ժամացոյցները շատ ուղիղ և
հաւասար են մանգալի :

—Մէկ դարբին բանելու ժամանակը մի երկաթի կտոր
աջ ձեռքը մոնելով ձեռքումէ, արիւնը սկսում է վազել, ու

խեղճ մարդը հետն ու հետը տկարանում է։ Շուտով վազում է մօտիկ բժշկի տուն, բայց ճանապարհին արիւնաքամ լինելով՝ բժշկի տունը հասնելուն պէս թուլացած ընկնում է։ Բժիշկը շուտով ուրիշ մէկ մարդու ջւերից մինը բաց է առնում, և նորա արիւնը փարբնի ձախ թևի ջւերի մէջ է վազեցնում քիչ ժամանակ։ Պարբնի խեղքը զլուխն է գալիս ու կամաց կամաց աւողջութիւնը գտնում է։ Ահա հնարաւոր բժշկութիւն, զոր միայն գիտնալու համար հրատարակում ենք։

— Սրամէն տասն տարի առաջ՝ Նիւ-Լօրքցի մէկ վաճառական, Պ. Պրոնսթոն, իւր կնոջ և զաւակներու հետ Եւրոպա ճանապարհորդութիւն գնալով փակում է իւր սենեակը և բանալիքները տանում է։ Երկու ամիս առաջ՝ Նիւ-Լօրք գտնալով կղարմանայ երբ տեսնում է, որ մէկ ծառայող գալով իւր մօտ, 210 տօլար է պահանջում ճամբորդութեան ժամանակը տան մէջ վառած կազի համար։ Սերջապէս խընդիրը հասնում է դատաւորներուն։ Պատաւորները երբ շփոթած էին և չգիտէին թէ ի՞նչ վճիռ տալու է, յանկարծ վաճառականի ծառաներուց մէկը գալով յայտնեց թէ՝ „մեր ճանապարհորդութեան առաջին օրը առաւօտուն վաղ իմ աղջիկս արոնս ինձ ուղարկեց մէկ սենեակ մոռացած մէկ բանը բերելու, և թէ մութ լինելուն կազը վառեցի և դուրս եկած ժամանակս մոռացայ հանգցնելու, և այն օրից դէսը վառվում է եղել, որովհետեւ հէնց այսօր հանգցրի“։ Պ. Պրոնսթոն 210 տալերը վճարեց։

Երազ սիրողները թող կարդան հետեւեալը։— Մայրաքաղաքիս մօտ մէկ գեղում, անցեալ կիրակի օրը, մէկ երիտասարդ գրու (մարջ) կբռնէ իւր բնկերներու հետ կէս հօխա արազ խմելու համար առանց յետ տանելու բերանից։ Հետեալքար, մեծ դաւաթ լցնելով կսխի խմել, բայց դեռ կէսը չխմած՝ վաւաթը ընկնում է ձեռքից, սկսում է դողդղալ, ձեռքն ու ոտքը սառում են և մի քանի րոպէի մէջ ընկնում մեռնում է։ Խեղճ մարդու աղէքը այրած էին։ Այս պատահմունքի վերա խորհրդածութիւն անելը աւելորդ ենք համարում։

ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԵՇԽԵՐՀ

Ուռի ծառի վերայ խառնո ծաղիկներ են երևում: Դուք կարծեմ ծառվարդար կիւրակէ օրը ուռի ծառի ճիւղքերի վերայ էդ խառնո ծաղիկները տեսած կլինէք: (Ա՛յր է լինում Ծառվարդար կիւրակին): Յետոյ երևում են հազիւ նկատելի դիւրամած և անուշահոտ կեչի ծառի տերեւները:

Ենցաւ դարձեալ տասն օր և դանգուր, խուճուճ, բացկանաչ կեչի ծառը իրան սպիտակ մաքուր Բնովը ուրախ, պայծառ և անուշահոտ զարդարվում է, կարծես թէ տօն օրի համար լինի: Այլի ծառիցը յետոյ շտապում է կակղին, լաստենին և կաղնին: Չինարու թաթաւոր տերեւները շուտով դուրս են գալիս: Թփերը և ծառերը ընկեր ընկերի առաջ շտապում են պճնվիլ գարունքուայ մի տօն օրի համար: Աղբիցը ծառերի վերայ կանանչը նոսր և քիչ է երևում, որովհետեւ տերեւները դեռ փոքր են, կանաչ և պայծառ խտաների մէջը տեղ տեղ դեռ էլի սև հող է երևում: Բայց տերեւները և խոտը շուտով բուսնում մեծանում են, և Մայիսին բոլորը կանաչում են. անտառները դարձեալ անթափանցելի են լինում, բայց դաշտերի վերայ հազարաւոր ծաղիկներ միմեանց հետ խառնված փաթաթվում են: Չմեռուայ ժամանակը միակերպութիւն է թաղաւորում, միշտ հէնց ձիւն է լինում:

Բայց գարունքուայ ժամանակը ամեն օր մի նոր բան է երևում. երբեմն բացվում է խնկան ծաղիկը, երբեմն խնձորածաղիկը, անուշահոտ հովիտների մէջը բացվում է պուտը, բայց էդ բանը երեկոյեան չը կար, երբեմն խոտի մէջը փայլում են մորու սպիտակ ծաղիկները, որոնք գարունքուայ վերջին հիւթալից և կարմիր պտուղներ են դառնում: Բալիները, խնձորիները և տանձիները սպիտակ և կարմրախառն ծաղիկներով ծածկվում են: Բոլորը դարունը տօնում են, բոլորը ծաղկում է և անուշահոտութիւն է բուրում:

Ամեն տեղ գարունը միևնոյն ժամանակը չի սկսվում: Որչափ հարաւ է, էնքան էլ դարունը շուտ է գալիս:

3: Գարունը գալուն պէս թռչունները բազմութիւնով երևում են: (Ո՞ր տեղից են նրանք մեր կողմերը յետ դառնում: Ընչո՞ւ են նրանք ձմեռուայ ժամանակը ուրիշ տեղ թռչում): Առաջ մեր կողմերն են թռչում ագուանները և իրանց կղկղալովը իմաց են անում, որ գարունը սկսվել է: Նրանք համարեա՞ միշտ մօտ մարտի 2-ին են երևում: Բայց ահա՛ և արտուտը, որը օդի մէջը բարձր թռչում է, երգեց իրան սաստկահնչիւն երգը: Արագ և սրաթե ծիծեռնակները փոքր ինչ ուշ են մեր կողմերը թռչում: Սարեակները, տորդիկները, կտցարները, վայրենի աղաւնիները և կկուները մէկը միւսի յետևիցը երևում են և էն դաշտերումը, անտառներումը և ծառատունկներումն են բնակվում, որոնց մէջը քիչ ժամանակ է, ինչ որ լռութիւն է թաղաւորում:

Օդի մէջը շուտով հարաւիցը դէպի հիւսիս մէկը միւսի յետևիցը գնում են կուռնիների, վայրենի բազերի, սաղերի և կարապների խմբերը: (Ընչո՞ւ հարաւիցը դէպի հիւսիս): Շուտով և սոխակը սկսում է իրան քաջահնչիւն երգը: Էդ թռչուններիցը մի քանիսը, վայրենի բազերը, կուռնիները, կարապները ուրիշ տեղ են թռչում, միւսները մեղ մօտ բոլոր ամառը մնում են: Նրանք, որոնք մնում են, սկսում են բոյներ շինել, թռչկոտում են, աղաղակում են, աշխատում են, ժողովում են չոր ճիւղեր, դարման, մամուռ, խոտ, կաւ և իրանց եկող կամ թէ ապառնի ձագերի համար բնակարաններ են շինում:

Աշխատասէր մրջինները, բազմապոյն թիթեռները, անձռնի բզէզները, խոկ յետոյ անհամբերելի մոծակները և մըժեխները, հազարաւոր տեսակ թռչկոտող և սողացող միջատներ լոյս աշխարհ են դուրս գալիս: Աշխատասէր մեղրաճանձը, որը տաք փեթակի մէջը ողջ ձմեռը քնել էր, զարթնում է, թողնում է իրան մոմեղէն խուցը և թռչում է ձագիկներիցը քաղոր մեղր ժողովելու:

Հաս քիչ փոփնխութիւն է նկատվում չորքոտանիների

մէջը : Եւ առ քիչ են պատահում վայրենի չորքոտանիները : Բայց այսու ամենայնիւ չի կարելի չնկատել, թէ ընտանի անասունը, ինչպէս ուրախ է դարունքուայ ժամանակը : Պոմերի մէջը երկար ձմեռը կենալուց յետոյ, ձիաները, կովերը, և ոչխարները ուրախ վազում են դէպ 'ի դաշտը և հովիւը եւ չի տանջվում ու չարչարվում իրան երկար ճիւղատու նրանց տանիցը դուրս անել :

4 : Առաջին ձիւն գալովը մարդիքը ուրախ են, բայց աւելի ուրախ են առաջին անգամ ծաղկի դուրս գալովը : Տարունայ ամեն եղանակը բերում է իրան զուարճութիւնը և հոգացողութիւնը : (Որո՞նք են ձմեռուայ զուարճութիւնները : Պիւղականները ձմեռուայ ժամանակը ի՞նչ են անում) : Տների լուսամտների երկորեակ շրջանակները վերցնում են. նոր օդ և պայծառ լոյս է մտնում սենեակի մէջը : Քուլաներիցը էն ձայները, որոնք ամբողջ կէս տարի է որ չեն լսվել երկորեակ շուշաներիցը, հմի պարզ լսվում են : Իսկ զիւղացիների համար ի՞նչքան գործեր են առաջ գալիս, բայց նրանք աշխատանքիցը չեն վախենում :

Ձմեռուանիցը յետոյ ցորեանը, աճարը, խոտը և մինչև անգամ դարմանը՝ բոլորը սկսում է քշանալ, մէկը մարդկանց կերակուր դառնալով, միւսը անասուններին : Պէտք է աշխատիլ որ ուտելիք լինի եկող գարունքուայ և ձմեռուայ համար :

Պիւղացին սայլը սարքում է, իրուց է գցում փոցիւր, տափանը և չուծը, և երբ հողը փոքր ինչ որ տաքանում է և չորանում, նա գնում է դաշտը : Առ վարում է, փոցխում է դաշտը և ցանում է գարնցանը, ինչ որ պէտք է ցանի և ժողովի միւլնոյն տարումը. աճար, գարնան ցորեն, դարի և կորեակ : Պարտէզների մէջը մարգեր են փորում, անկում են կարտօֆիլ, սոխ, ղոռ, լոբի, կաղամբ (քեալամ). ցանում են կանեփ, բազուկ, գազար, շաղգամ : Աթուռանիստ քաղաքների հարուստ մարդիքները ամառայնոց են գնում, ուր այգեպանները մարգեր և լաքեր են անում, ուր ծաղիկներ են ցանում :

Պարունքուայ ժամանակը և աղքատներն էլ են ուրախանում, անելով թէ «փառք Մատուժու եղանակը տաքացաւ»: Մատուժու արեգակը ամենին ձրի լուսաւորում է, ամենի համար մի կնոյն է, քիչ փայտ է հարկաւոր և վատ շորերով կարելի է կառավարվել:

Ե Մ Ե Ռ Ն

1: Եմառուայ սկզբին ամենաերկար օրեր են լինում: Երեգակը մայր չի մանում և երկնքիցը չի հեռանում քսան ժամ միջոցումը և երեկոյեան արշալոյսը դեռ չի շիջած անհետացած լինում արեւմտքումը, որ արդէն արեւելքումը մի աղիւսակազոյն, նեղ և երկայն տարածութիւն է երևում, որ նշանակում է թէ առաւօտը մօտենում է: Առ որքան դէպի հիւսիս է, էնքան ամառուայ ժամանակը օրերը երկար են և զիշերները կարճ:

Եմառուայ ժամանակը արեգակը ձմեռուայ պէս չի բարձրանում. փոքր ինչ բարձրանալով նա ուղիղ մեր զլխի վերայ է լինում: Արա ուղղա հայեաց ճառագայթները սաստիկ ջեռուցանում են, բայց կէս օրին մինչև անգամ և անգթաբար սպրում են: Ահա, մօտեցաւ կէս օրը, արեգակը բարձրացաւ երկնքի պայծառ կապոյտ կամարի վերայ: Միայն հստեղ էն տեղ, ինչպէս թեթեւ արծաթեայ գծեր, փետաւոր ամպեր են երևում, — որոնք երկար ժամանակ լաւ եղանակ կանգնելու նշան են գիւղացիների համար: Երեգակը արդէն բարձր գնալ չի կարող և էգ կէտիցը սկսում է դէպ ի արեւմուտ թեքվել: Ինչ կէտը, որ տեղից արեգակը արդէն սկսում է թեքվել, միջօրեայ է կոչվում: Այսեցէք դէպ ի միջօրեայն և էն կողմը, ուր նայում էք գութ, կլինի հարաւ, դարձէք դէպ ի ձախ, որ տեղից արեգակը բարձրացաւ, — արեւելք, դարձէք դէպ ի աջ, ուր արեգակը թեքվում է, — արեւմուտք, իսկ մեր յետեւ — հիւսիս, ուր ոչ մի ժամանակ արեգակ չի լինում:

Այս օրին ոչ միայն չի կարելի նայել արեգակի վերայ, ո-

րովհետեւ մարդու աչքերն են ծակում արեգակի ճառագայթները, այլ և մինչև անգամ դժուար է նայել փայլուն երկնքի և երկրի վերայ, և էն անարկանների վերայ, որոնք արեգակիցը լուսաւորված են: Արեգակով, երկինքն էլ, դաշտերն էլ և օդն էլ տաքանում և լուսաւորվում են և աչքը ակամայ կանաչ և զովութիւն է որոնում: Արդէն սաստիկ շոք է լինում Օտուր էլ չի խշխշում, և տերեւները կարծես թէ շոքիցը թառամած և կախելած լինեն: Թռչունները թաղչում են անառի խորքերումը, ընտանի անասունը էլ չի արածում և զովութիւն է որոնում, մարդը քրտնքով ողորված և սաստիկ դադարած լինելով թողում է իրան դործը և բոլորը սպասում են, թէ ե՞րբ կը նուագի և կանցնի շոքը: Բայց արտերի, խտտի և ծառերի համար շոքը անշուշտ հարկաւոր է:

Այնու ամենայնիւ երկար չորէինը փնասկար է էն բոյսերի համար, որոնք տաքութիւն են սիրում, բայց սիրում են և խոնաւութիւն, չորէինը դժուարակիր է և մարդկանց համար: Ահա՛ թէ մարդիքը ընչո՞ւ են ուրախանում, երբ վազվզում են կայծակոտ ամպերը, թնդում է որոտումն, փայլում է կայծակը և զովարար անձրեւը ծարաւ երկրին արբուցանում է: Միայն երբ ամառուայ ամենաշոք ժամանակը անձրեւը կարկտախառն է լինում, էն ժամանակը հասած արտերին փնաս է տալիս և շատ հանդեր ու դաշտեր կարկուտը տանում է: Գիւղացիները սրտով Աստուծուն աղօթում են, որ կարկուտ չգայ:

2: Ամենայն բան ինչ որ սկսել է դարունը, ամառը վերջացնում է: Տերեւները մեծանում են ինչքան որ հարկն է և մի քանի ժամանակից յետոյ թափանցելի անառիկը հազարաւոր թռչունների անթափանցիկ բնակարան է դառնում: Զրովի հանդերումը խիտ կամ թէ դալին և բարձր խոտը ծովի նման տափանջում է: Արա մէջը շարժվում են և բզզում բազմաթիւ միջատներ: (Ո՞ր հանդերն են ջրովի կոչվում): Այգիների ծառերը իրանց ծաղիկները թափում են. սաստիկ

կարմիր ալուբալը և մորուռնան շեկակարմիր սալորները կանաչ տերևների մէջը արդէն փայլում են, խնձորները և տանձերը դեռ էլի կանաչ են և տերևների մէջը թաղչում են, բայց կամաց կամաց սկսում են հասնել: Միայն դեռ էլի կանաչ է տիլիայ ծառն և անուշահոտութիւն է բուրում: Նրա թանձր տերևների, նրա հազիւ սպիտակ, բայց անուշահոտ ծաղիկների մէջը, լավում է մի ներդաշնակաւոր և անտեսանելի ձայն: Լճի հազարաւոր մեղրաձանձեր են, որոնք երգելով քաղցրահամ մեղրի և անուշահոտ տիլիայ ծառի ծաղիկների վերայ բանում աշխատում են: Սօտեցէք էդ ծառին, որը երգում է, մինչև անգամ նրանից էլ է անուշահոտութիւն բուրում:

Աղուեան ծաղիկները արդէն իրանց ծաղիկները թափել են և սերմեր են պատրաստում, իսկ միւսները լաւ ծաղկած են: Ընթրի արաւ արդէն բարձրացել է, հասկ է տուել և արդէն սկսում է դեղնիլ, և քամու փոքր ինչ փչելուցը ծովէ պէս տատանվում է: Պարնան ցանած արտերը արդէն ծաղկել են և կարծես թէ սպիտակ կտաւով ծածկված լինին, նրանցից էլ էն միւսնոյն ակտրժ մեղրախառն հոտն է բուրում, ընչով որ տիլիայ ծառը մեղրաձանձերին յորդորում է:

Բայց ինչքան պտուղներ կան և ինչքան սոկոններ: Խոտի մէջը հասնում է հիւթալի կարմիր մորին, որը կարծես թէ հէնց կարմիր կորաղիոն լինի: Ղարաղաթի պայծառ գինտերը թփերիցը կախ են եղել Ըմառուայ դուրս եկած պտուղների ո՞ր մինը համարես: Մինը միւսի ետեւիցը հասնում է:

Յ: Ըմառը թէ թուշունների, թէ չորքոտանիների և թէ միջատների համար առատութիւն է: Ըհա արդէն փոքրիկ թռչունները իրանց բոյների մէջը կերակրվում են: Բայց մինչ նրանց փետուրների դուրս գալը, աշխատաւոր ծնողները ուրախ ձայնով սլանում են օդի մէջը, որոնելով իրանց ձագերի համար կերակուր:

Չագերը արդէն վաղուց իրանց նուրբ և դեռ ևս կիսա-

փետրաւորված պարանոցները իրանց բոյնիցը դուրս են հանում, և կռուցները բացուխուփ անելով, սպասում են, որ մի բան տան իրանց: Նաւահանի կերակուր կայ թուշունների համար: մինը բարձրացնում է հատկով լիքը հասկը, միւսը շարժում է հասած կանէփի ձիւղը կամ կոցում է հասած ալուբալը, երրորդը մթեղների ետեւիցն է ընկնում, իսկ նրանք օղի մէջը խառնվում են խումբերով: Սրտուս բազէն, լայն բաց անելով իր երկար թեւերը, պատառում է օդը վերև, սաստիկ նայում է հաւի ձագի կամ մի փոքրիկ անփորձ թռչունի վերայ, որը իրան մօրիցը յետ է մնացել—տեսնում է, և ինչպէս նետ, ընկնում է խեղճի վերայ, որը յափշտակող և գիշակեր թռչունի ազահ չանկերիցը չի ազատվում: Աղղեմի սագերը, դուրս հանելով իրանց երկար պարանոցները, բարձր ձայնով կղկղում են և տանում են իրանց ձագերը դէպ 'ի ջուրը, նրանք ուսի ծառի ձիւղերի վերայի ծաղիկների նման մազոտ են և ձուի գեղնուցի պէս էլ գեղին:

Մազոտ և բազմադոյն թրթուրը տատանվում է իրան բազմաթիւ ստների վերայ և կրծում է անբեւերը և պտուղները: Փայլուն թիթեռները արդէն շատ են թռչում: Ոսկե նման մեղրածանձը առանց դադարելու աշխատում է տիլիայ ծառի, յորենի անուշահոտ և քաղցր հասկի բազմաթիւ զանազան գունաւոր ծաղիկների վերայ, ամեն անգից ժողովելով էն բանը, ինչ որ նրան հարկաւոր է իրան բազմաբուստ և անուշահոտ խորխիս պատրաստելու համար: Փեթակների մէջը լսվում են անլուխի և խուլ ձայներ: Մեղրածանձերին փեթակի մէջը շուտով նեղութիւն է լինում և նրանք սկսում են արդէն ձագ տալ. բաժանվել նորնոր աշխատասէր թագաւորութիւններ, որոնցից մինը մնում է տան մէջը, և միւսը թռչում է իրան համար նոր հայրենիք գտնելու ուր և իցէ մի ծառի խուռչի մէջ: Բայց ճանձապանը ճանապարհին էդ ձագը բռնում է և նրան դնում է նրա համար վաղուց պատրաստած նոր փեթակի մէջը: Մըջեւեր արդէն գետնի տակին

հողի մէջը շատ ծակեր է արել, պաշար պատրաստող անտես առնէտը արդէն սկսում է հասած ընկոյզները իրան բոյնի մէջը կրել: Բոլորին յարմար բնակութեան տեղ կայ, բոլորի համար առատութիւն է: Ողորմած Արարիչը բոլորի համար լայն բաց արեց իրան առատ բուռը և երկրի վերայ թափում է Բարեպարզ և որոտախառն անձրև, ծաղիկներ, պտուղներ և թէ խոտեղէնների և թէ ցանքի համար անթիւ սերմեր:

4: Գիւղացու զործերը ամառուայ ժամանակը շատ և շատ են: Ահա նա վարեց աշնցանի գաշտերը և աշունքուայ մօտենալու ժամանակը հացի հատիկի համար փափուկ օրօրոց պատրաստեց: Դեռ նա չը կարողացած լինելով վերջացնել վարելատեղերը, արդէն հնձելու ժամանակը մօտենում է: Հնձողները սպիտակ շապիկներով, փայլուն և զընդզընգուն գերանդիները ձեռներին, դուրս են գալիս դաշտի վերայ և ընկերութիւնով արմատից վեր են տալիս բարձր և արդէն սերմ բռնած խոտերը: Սուր գերանդիները արեգակի մէջը փայլում են և զընդզընգում են ամեն մի վրաբերելիս: Աղջկան էնիկները էսպէս ընկերաբար աշխատում են փոցներով և չորացած խոտը ածում են բլուրների վերայ: Գերանդիների ախորժելի ձայնը և էն երգերը, որ աշխատաւոր մշակները միասին երգում են, դաշտերի ամեն կողմիցը լսվում են: Ահա արդէն բարձր բոլոյակ բլուրների են անում: Մանուկները խոտի մէջն են մոնում և միմեանց հետ խօսելով, փոքրը բռնած քռքում են և զարազեօլ արվան եղները, խոտերով ծածկված, հազիւ են կարողանում խոտով լիքը սայլը տեղիցը շարժել:

Դեռ չաւարտած խոտի վեր տալը—հունձը սկսվում է: Աշնցանը և աճարը արդէն հասել է:

Բազմաթիւ հատիկներիցը ծանրացած և դեղնացած հասկը կռացել է դէպ 'ի գետինը. եթէ որ նրան, դաշտի մէջը էլ թողնուն, էն ժամանակը հատիկը կսկսի թափվիլ և Աստուծու տուրքը 'ի զուր փչանալ: Թողնում են գերանդիները

և վերցնում են մանգաղները : Աւրախութիւն է նայել, թէ ինչպէս արտերի վերայ գէպ 'ի գետինը կուցած էս տեղ էն տեղ հնձողների կարգաւորված կարգը բարձր կանգնած աշնցանը և ածարը հնձում են արմատիցը և գեղեցիկ ու ծանր խուրձեր են կապում : Անց է կենում երկու շաբաթ հապիսի աշխատութիւնով, և էն հողերի վերայ, որ տեղ մօտիկ ժամանակները բարձր կանգնած աշնցանը և ածարը տատանւում էր, հմի ամենայն տեղ կտրված ծղնօտներ են ցցված : Բայց հնձած արտումը բարձր ոսկենման աշնցանի և ածարի տաւնակներ են դրած :

Գետ ևս չը կարողանալով ժողովել աշնցանը և ածարը, արդէն եկաւ էն ժամանակը, որ պէտք է հնձել գարնան գարին և խրբուկը, յանկարծ տեսնում են որ, արդէն կարմրել է գարնցանը, և մանկաղ է կանչում : Ահա կառւահատը փետելու ժամանակն է, նա բոլորվին ընկել է : Ահա կանեփն էլ պատրաստ է, ծաերը թօրունով թռչում են էն տեղ և կոցահալում են կանեփի իւղալի հատիկները : Ժամանակ է հանել և կարտօֆիլը, իսկ խնձորները արդէն վաղուց թափվում են բարձր խոտի մէջը : Բոլորն էլ հասել են, բոլորն էլ պէտք է ժամանակին ժողոված, — մինչև անգամ ամառուայ երկար օրերն էլ բաւական չեն լինում նրանց ժողովել :

Արեւիցեան ժամանակը մարդիքն ուշ են տուն դալիս գործից : Արանք դադարած են, բայց իրանց ուրախ երգերի ձայները թնկացնում են երեկոյեան արշալոյսի ժամանակին : Առաւօտը, արեգակի հետ միասին, դիւղացիները կրկին անգամ բանելու են գնում, իսկ արեգակը ամառուայ ժամանակը շուտ է դուրս գալիս :

5 : Գիւղացին ընչու է ամառն էնքան ուրախ, երբ նա արդէն էնքան շատ գործեր ունի, էն էլ ծանր գործեր : Մեծ սովորութիւն է հարկաւոր, որ ամբողջ օրը ծանր գերանդիով շարժի ձեռները, իւրաքանչիւր անգամ կտրելով խոտի լաւ բունակը, նոյնպէս սովորութեան հետ էլ պէտք է շատ աշ-

խառութիւն և համբերութիւն լինի: Անշտ չէ և հունձ ա-
նել արեգակի այրող ճառագայթների տակին, կոացած մինչև
գետինը, քրտնքով լցված, տաքութիւնից և դադարածու-
թիւնից հեալով: Նայեցէք խեղճ գիւղացու կնոջ վերայ, թէ
ինչպէս նա իրան ցեխոտ, բայց ագնիւ ձեռովը սրբում է իրան
այրված երեսիցը քրտնքի խոժոռ կաթիլները: Նա մինչև
անգամ ժամանակ չունի իրան երեխին ծիծ տալ և կերակ-
րել, որը թէպէտ էս տեղ դաշտի մէջը օրօրվում է ձօճումը
զրված, որը շինած է հողի մէջը ցցած երեք ցցի վերայ:
Ժանգաճող փոքր քոյրը դեռ երեխայ է և նոր է սկսել ման-
գալ, բայց նա էլ առանց դործի չէ. ցեխոտ և պատռված
շապկով, նա ոտները ծալած նստած է ձօճի մօտ և իրան
խոռված եղբօրը աշխատում է օրօրել:

Բայց ընչո՞ւ համար է գիւղացին ամառն ուրախ, երբ էդ-
պէս շատ դժուար գործեր ունի: Ո՛հ, սրան շատ պատճառ-
ներ ունի: Նա ի գիւղացին գործից բոլորովին չի փախնում.
նա դժուարութիւնների մէջ է մեծացած:

Երկրորդ, նա գիտի, որ իրան ամառուան աշխատան-
քը ամբողջ տարին իրան կերակրում է և թէ որովհետեւ Նա-
արւած լաւ եղանակ է արել, պէտք է աշխատել, ապա թէ
ոչ կարող է առանց հացի մնալ: Երրորդ, գիւղացին բզ-
գում է, որ իրան աշխատանքովը ոչ թէ միայն իրան ընտա-
նիքն են կերակրում, այլ ամբողջ աշխարհը և էս, և դու,
և բոլոր էս մեր շրջաբնակ պարոնները, թէ և նրանցից մի
քանիսը արհամարանքով են նայում գիւղացիների վերայ: Նա
վարելով և փորելով երկիրը, իրան հանդարտ և խոնարհ դոր-
ծովը բոլորին կերակրում է, ինչպէս ծառի արմատները կե-
րակրում են իրանց էն հպարտ գաղաթներին, որոնք կանաչ
տերևներով զարդարված են:

Յ. Շատ աշխատութիւն և շատ համբերութիւն է պէտք
գիւղական գործերի համար, բայց և նոյնպէս քիչ գիտու-
թիւն և քիչ փորձառութիւն չէ պահանջվում: Փորձեցէ՛ք

հնձել, և դուք կը տեսնէք, որ սրա համար շատ հմուտ թիւն է պէտք: Ով որ սովոր չէ գերանդի բանացնել՝ նա չի կարող երկար ժամանակ բանել: Լաւ դէզ դնելը նոյնպէս հեշտ բան չէ, վարելն էլ ամեն մարդու բան չէ, պէտք է մաքաւալը վարի, այսինքն ով որ գիտէ, բայց որ ցանուի լաւ, հաւասար, ոչ զալին և ոչ նրանից նստը, ինչպէս որ հարկաւոր էր, — երեմն ամեն գիւղացի էլ յանձն չի առնում: Բացի դրանից, պէտք է իմանալ երբ և ինչ պէտք է անել, ինչպէս պէտք է սարդել արօրը, փոցիւր և տափանը, ինչպէս, զօրօրինակ, կանեփը ծեծել, խտակել, խտակած կանեփիցը թել շինել, իսկ թելիցը կտաւ գործել Ոհ, շատ և շատ բան գիտէ և շատ բան կարող է անել գիւղացին, և նրան ոչ մի կերպով չի կարելի տգէտ կոչել՝ թէպէտ և նա կարդալ չգիտենայ: Պարզալ և շատ արհեստներ սովորել շատ հեշտ է, քան թէ սովորել էն ամեն գործերը, ինչ որ մի փոքր առաւել գիւղացի պէտք է իմանայ:

Բազցը է քնում գիւղացին էդպիսի ծանր աշխատանքից յետոյ, զգալով, որ նա կատարել է իրան սուրբ պարտաւորութիւնը:

Սեռնելն էլ դժուար չէ նրա համար, նրա մշակած արտերը և նրա ցանած զաշտերը կը մնան իրան մանուկներին, որոնց նա խմեցրել է, կերակրել է, սովորացրել է աշխատութեան, և իրան փոխանակ, Ետուծու և մարդկանց առաջին մշակներ է կարգել:

Ե Շ Ո Ւ Ն:

1: Երդէն Յունիսի 9-իցը օրը սկսում է քիչ քիչ կարճանալ, իսկ գիշերը երկարիւ: Սեպտեմբերի 11-իցը օրը կրկին հաւասարվում է գիշերին: Էդ օրն է աշնանային օրահաւասարութիւնը և աշնան սկիզբը: Էդ թուիցը արդէն սկսվում է գիշերը երկարիւ և Նոյեմբերի 12-ին գիշերը երեք անգամ երկարանում է օրիցը: Էդ ժամանակը արեգակը երկնքի

վերայ քիչ ժամանակ է երևում և շտապում է մայր մտնել և թագչիլ, առաւօտեան ժամի Գ-ին զեռ էլի մութն է, ճաշեց յետոյ ժամի Զ-ին արդէն հարկաւոր է ճրագներ վառել: Ամպերը համարեա՝ թէ երկնքիցը չեն հեռանում, և զրանք ամառուայ էն զեղեցիկ ամպերը չեն, որոնք արծաթեայ սաւրերի նման դիզվում են կամ արծաթեայ ծաղիկներով բարձր են փախչում դէպ ՚ի երկինքը: Երկինքը կապարեայ գոյնի հաւասար կտաւով բոլորովին ծածկվում է: Օգոստոսի վերջին օրը սկսում է ցրտանալ: Միայն առաւօտներն է զովութիւն երևում, իսկ Սեպտեմբերին երևում են երբեմն թեթև սառնամանիքներ: Առաւօտեան դարձնելով դուք կը տեսնէք թէ ինչպէս է սպիտակել խոտի երեսը կամ հարկանի տան կտուրը (տանիքը): Փոքր ինչ յետոյ ջրերով լեքը փոսերն էլ, որոնք աշունքուայ ժամանակը շատ տեղերում են լինում, սկսում են գիշերուայ ժամանակը սառչել:

Աշունքուայ բարակ անձրևները բոլորովին ամառուայ սպառնացող անձրևների նման չեն. նրանք անդադար դալիս են, և երկիրն էլ արդէն շուտով չի ցամաքում, ինչպէս ամառն էր լինում: Քամին անդադար փչում է, հեռու տանելով ծառերի և խոտերի հասած սերմերը և երեսային թրղթեայ օձը բարձր թռչնելու բաւականութիւն է տալիս:

2: Օգոստոսի վերջիցը սկսած ծառերի տերեւը սկսում է տեղ տեղ դեղնիլ. իսկ Սեպտեմբերին դուք կը նշմարէք, թէ ինչպէս զեռ ևս կանաչ կեչի ծառի վերայ երևում են էս տեղ էն տեղ իսկապէս զեղին և ոսկենման ճիւղեր. կարծես թէ աշունքուայ մահացուցիչ ձեռը մօտիկ անցնելով բռնել է և ճմլել է նրանց: Առաջին անգամը կեչին է կանաչում, և նա էլ առաջին անգամն է սկսում դեղնիլ: Օրէ ցօր աւելանում են զեղին տերեւները: Դեռ անցնում է էլի մի երկուս, — երեք օր, և — գողգողուն բարդին բոլորովին մի զեղեցիկ, ծիրանի և ոսկենման գոյն է ստանում: Բայց կառաղի աշնանային քամին նրա էդ վերջին զարգարանքն էլ է պոկում, օդի մէջը

պտտելով թեթեւ և չորացած տերեւները, նա ծածկում է նրանցով խոնավացած երկիրը :

Պաշտերը կամաց կամաց դարձան փութեամբ, ցորենի և տաքարի տասնակներն էլ սայլերով կրել են : Օսպիկները անյայտացել են և գեղնացած, կրկին հառած խոտը, ուր որ նրան թողել են, կռանում է գէպ 'ի գետինը և որպէս թէ ձիւն է ինդրում : Սխայն աշնջանն է բարձրանում հաւատար կանաչ մախմուրով : Բայց էդ փոքր ուշացած փախստականին էլ վըճուած է շուտով չքանալ : Էդ պատճառով ցորենի սերմերը անվնաս պահպանվում են ձիւնի տակը և գարնան ժամանակը կրկին կանաչ ճիւղերով (պիւլ) լոյս աշխարհ են դուրս գալիս :

Վննայն բան փթում է, լախանում է, թխանում է, կորցնում է ամառուայ պոյծսու գոյնը և ստանում է աշնան միակերպ, ցխոտ և մոխրագոյն տեսքը : Էդ ժամանակը բնութիւնը նմանվում է դադարած և շատ գործեր արած մարդուն, որին քունը յաղթում է : Պարձեալ անցնում են մի քանի օրեր, և նա, փափուկ և սպիտակ անկողնով ծածկված, ամբողջ ձմեռը քնում է :

3: Սի տեղից միւս տեղ թռչող թռչունները մինը միւսի յետեւից ժողովվում են հեռու ճանապարհի համար : Մշտն անգամը ծիծեռնակներն են աղաղակ բարձրացնում, և նրանք Օգոստոսի վերջին յանկարծ անյայտանում են, նրանք զոռւմ են աշունքուայ մերձեկալը, և էդ թռչունների վաղ թռչելը նախագուշակում է ձմեռուայ շուտ գալը : Յետոյ գնում են հիւսիսից գէպ 'ի հարաւ կռունկների, կարապնների և սաղերի երկար ձգված դասերը : Աղաղակով, երբեմն երկար շղթայով, երբեմն անկիւնով, առաջաւորի հետ առաջ, թռչում են մեղանից ամառուայ հիւրերը : Նետաւները առնորանում են, հանգարտվում և դարգակվում, միայն ծանր, և խոնավ ապուան է կղկղում, նստած մերկացած ճիւղի վերայ :

Ահա արդէն ծառերն էլ կանգնած են մերկ, միայն սին ծառի վերայ քաշ են ընկած իրան գեղեցիկ ողկոյզները (Ճիթ),

և ցրտին են սպասում: Պատարկութիւն և լռութիւն է պատած դաշտերի և անտառների վերայ: Սեպտեմբեր, ցեխոտ, և անձրևով սննդված երկիրը տիրապէին նայում է կապարեայ երկնքի վերայ, գոնեայ ձիւնը շուտով ծածկէր նրա անախորժեղի մերկութիւնը: Պալիս է և ձիւնը, բայց նա էլի երկար չի մնում, և մնալով երբեմն մի քանի ժամ, կրկին անխառնում է:

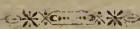
4: Աշունքուայ ժամանակը գիւղացու գործերը արդէն բուսականի պահասում են, բայց այսու ամենայնիւ նա անգործ չի մնում: Աշունքուայ սկզբին պէտք է վարել, տափել և աշնցան անել, յետոյ պէտք է դաշտիցը հաշանը և խրձերը բերել կալի մէջը, ծանր խրձերի տակին ծածկված սայլերը ամեն ճանապարհում ճոնշում են: Բերած հաշանը կախ են ածում, իսկ յետոյ սկսում են կանել: Ամառը առաւօտիցը սկսած մինչև իրիկնոթամանակը կալ են կասում ամենը կամ ներք լծած և յետոյ քամում են—ցորենը դարմանիցը ջոկում են: Վիւղացին կասած ցորենը ջվախների և խարարների մէջն է ածում և ջրադացն է տանում: Այժմ է որ նա կալ չի կասում և չի նստում ջրադացի մէջ, սպասելով կարգին (հերթին), էն ժամանակը անշուշտ նա կացինը ձեռքին, իրան խրձի մօտ որ և իցէ մի բան է շինում: Անիկները դրջում են և յետոյ ծեծում են կանեփը, թեփի նման են շինում նոր կանեփը, և իրանց ձմեռուայ երկար գիշերների համար մանելու թել են պատրաստում:

Բայց այսու ամենայնիւ աշունքուայ գործերը, համեմատելով ամառուանի հետ, չափազանց քիչ են, և գիւղացին շտապում է ուրախանալ:

Օդէքը վառում են, ծերերը ժողովվում են մի տեղ և իրանց գլխով անցած բաները պատմում են միմեանց ջահէնքին խրատ տալով: Աշունքուայ ժամանակը շատ տօն օրեր կան, գիւղացու հարսանիքները միշտ տարու այս ժամանակն են լինում, ինչ ժամանակ գործ քիչ կայ և ամեն բարիք շատ:

Ուրախ և զբօսնող ժողովուրդը գնում է հիւր մի խրճիթիցը միւս խրճիթը, մի դիւզիցը միւս զիւղը: Գիւղացիւն ամառը սաստիկ աշխատեց, ուրեմն հարկաւոր է նրան հեղատանալ և ուրախանալ:

5: Քաղաքների մէջը նոյնպէս աշուները նշմարվում է: Ըսանց հովանոցի, վերարկուի և կալօշն չի կարելի փողոցը դուրս դալ: Աւերակիցը բարակ անձրեւը դալիս է, խոնաւ և փայլուն տանիքներիցը կաթկաթում է ջուրը: Ոտը սկիզում է խոնաւացած քարերի վերայ: Ըմեն տեղ փոսեր է ընկած և ցեխ է: Խոնաւացած չափարները տխրազին նայում են: Եւրաւները յուսահատած ձայնով դաս դաս մինը միւսին բռնելով գնում են և նստում են խաչերի վերայ: Ըմեն տեղ սրբում են պատուհանները և գնում են երկրորեակ շրջանակները: Սենեակների մէջը մութ և լուսթիւն է լինում: Փողոցիցը աղաղակ չի լսվում, բայց երեկոյեան փչում է և ոլորվում է բուխարու լուլաների մէջը քամին, և նեղութիւն է աալիս: Բայց էդ միենոյն ժամանակը աշուները թաղաւորանիստ տեղերումը և մեծ քաղաքներումը թաարօններ, երգեր և ժողովներ են սկսվում: Միայն էս ամենը քիչ է լինում մինչև որ ուրախալի ձիւներ չի սպիտակեցնում փողոցները և չի դրրստվում տանիքների ճանապարհը: Էն ժամանակը բոլորը զարթնում է, և սուլում: Տաք կրակը ծոփում է վառարանի մէջը, բուխարիների լուլաներից ծուխը սիւնների պէս բարձրանում է, ձիւներ փայլում է դահարեայ բիւրեղով, լաւ է վալում ձին, սանկաները ճոճում են, կարմրում է ծերի երեսն էլ ուրախ է անցիկենում: Լայ մարդու ձմեռուայ կեանքը:

ՄԱՐԳՈՒՍ ԱԼԵԱՅ:

Եւ մարդ եմ, թէպէտ գեռ փոքր, որովհետեւ ես հնպիսի հոգի ունիմ եւ հնպիսի մարմին, ինչպէս ուրիշ մարդիքը:

Իմ մարմինս ետժր գլխաւոր մասունքներից է բաղկացած. Գլխից, Պարանոցից, Բնից, Երկու Չեռներից եւ երկու Ուսներից:

1: Իմ Գլուխս ձեռով փոքր ինչ Գնտալիի նման է, բայց հնպէս թոլորակ չէ, ինչպէս որ խաղալու գնտալը,—այլ Չուի ձեռնի: Իմ գլուխս կողքերիցը մի փոքր ինչ սեղմված է, յետեւիցը դուրս է ընկած, նրա մի մասը պատած է մաղերով, իսկ միւսը ոչ:

2: Գլխի վերի մասը կոչվում է Գագաթ, յետեւիցը դուրս ընկած մասը — Ծործորակ եւ առաջին մասը — Դէմք:

3: Դէմքի զանազան մասունքները զանազան անուններ ունին, եւ ահա սրանք են. ձախտ, քունք, այտեր, աչքեր, բերան, քինթ, կզակ, ախանջները գլխի երկու կողքերումն են դրված:

4: Գլուխը Բնի հետ գիրաթեք սրարանցումն է միանում, եւ պատճառով եւ ես զլիովս զանազան շարժողութիւններ կարող եմ անել. բարձրացնել, խոնարհացնել եւ էս կողմը հն կողմը դարձնել: Պարանոցի առաջին մասը Առկարդ է կոչվում:

5: Իմ մարմնուս ամենամեծ մասը Բուռն է եւ նրա շուրջն են դասաւորված միւս մասերը. Գլուխը եւ չորս Լնդամները, այսինքն,— երկու ձեռները եւ երկու ոտները: Նոյնպէս Բնի մէջը մի քանի զանազան մասունքներ կան. Աւրծք, Փոր եւ Մէջք:

6: Մի ձեռը Չախ է կոչվում, իսկ միւսը Լջ: Նրանք իսկապէս միմեանց շատ նման են եւ բարեկարմոր են դասաւորված իմ Բնիս երկու կողմումը: Չեռները մարմնու Արին անդամներ են կոչվում, իսկ ոտները — Ներքին անդամներ: Լջ եւ Չախ ոտներն էլ միմեանց նման են: Շարունակեացի:

ՍՏՈՐԵԳՐՈՒԹԻՒՆ ԹԻՖԼԻՉՈՒ

Ղ. ՏՆԵՐ, ՔԼԵՐԵՆՍԱՐԵՅՐ և ԿՐՊԼԱՆԵՐ

Ե. Թիֆլիզ քաղաքի հասարակութեան կառավարութեան հաշուով տներու թիւը հասնում է մինչև 5000:

Քաղաքը բաժանւած է չորս մասը, և ամեն մէկ մասը մի քանի թաղ:

1836 թ.ին Թիֆլիզու երեւելի շինութիւնքը համարվում էին Փոխարքայի տունը, Աովկասեան զօրքի շտաբը, զինւորների բնակարանը, Սերսիսեան հին ուսումնարանը, զինւորական և քաղաքական նահանգապետների տները. իսկ այժմ այնպիսի շինութիւնք կան եւրոպական ձևով՝ որք գերազանցում են նրանց և օր ըստ օրէ աւելանում են, մանաւանդ սերնդական պատուաւոր քաղաքացի Ալարդան Արշակունոյ տունը, որ առաջինն է Թիֆլիզումը, բայց ափսոս այնչափ ծախսին, որ կէս միլիոն նստած կլինի

Տների մեծ մասը կառականին Հայոց, և տւած են լաւ վարձով, որքան որ շինութիւնը աւելանում է, վարձողը է պակսում, այնպիսի տներ կան, որ մէկ սրահումը մինչև չորս և հինգ տնուր կան, և ոմանք տան վարձով են ապրում:

Բ. Քարանստարայքն են տասն և եօթն, յորոց 14-ն կը պատկանին Հայոց, իսկ 3 Ալքացուց:

1. Մէլիքեանց, Հայ իշխան Բէհբուդեանցից:
2. Արծրունու, Հայ զենեքալ Մայեօր Արծրունու:
3. Պարնի, որ առաւ կօմերցի սովէանիկ Հայ Յովհաննէս Սանփանեան Անանեանց:
4. Խէրօղինեանց, Հայ ազնւական:
5. Գօրիսմաղի, Ալքացի կնեալ Մէլիքեանց.
6. Շիօյեանց, Հայ ազնւական:

Եյս վեց քարանսարայքը միմեանց մօտ են բազաղխանումը և Սիօնի քուչումը :

7. Շաղինենց , Հայ քաղաքացի :

8. Չօլախի , այս ընկերութեամբ է Հայ Բարսեղ Տէր Մովսիսեանցի և Լատինադաւան ազնիւ Յակոբ Օւրբալովի :

9. Շիպինենց , Հայ սերնդական պատուաւոր քաղաքացի Սարգսեանց :

10. Փաշի , Ս քացի ազնիւ Ավեգէլեւովի :

Եյս չորսը հին քաղաքի կամուրջի աջուձախ կողմն են :

11. Սարգսնենց , Հայ աստիճանաւոր Սամսոնի Տէր Յարութիւնեան , Սուր դեռի ափումը Սաղի վերա :

12. Խալաթովի , Հայ քաղաքացի Լստուածատուրի Խալաթեանց :

13. Շիօյենց , Հայ ազնւական :

Եյս երկուքը մէկգմէկու հանդէպն են , առաջինը Սուր դեռի վերա , և երկրորդը Դաբախանի վերա ,

14. Սարաջովենց , Ս քացի սերնդական պատու քաղաքացի :

15. Թումանենց , Հայ իշխանք , սա դեռ չէ աւարտած :

Եյս երկուքը վերի փողոցումն են :

16. Թամամչենց , Հայ սերնդական պատուաւոր քաղաքացի Գաբրիէլի Թամամչեանց , Երեւանսկի պլօշչադումն :

17. Երծրունու , Գօլովինսկի պրօսպէկտումն :

Սրանց մէջ երեւելիքն են իւրեանց շինութիւնով Թամամչեանցի , Երծրունու երկուքն , Շիպինեանցի և Խալաթեանցի :

Գ. Արպակները կլինին երեք հազարից աւելի և հեռու հեռը աւելանումէ և ոչ մէկը դարտակ չկայ , և մեծ մասը պատկանումէ Հայոց : Սան այնպիսի կրպակներ՝ որ շինւած են երկու և երեք տակ , որոց մէջ բնակվում են օտարականներ :

Սան նմանապէս և հիւրանոցներ նոր եկած աստիճանաւորների և ճանապարհորդների բնակւելու համար , ուր ամենայն ինչ պատրաստ է , թէ օթախների կարգուսարքը , և թէ ուտելիքն ու խմելիքը : Սրանց մէջ երեւելիքը հինգ են .

կաւկազ, Դրեզդենսկի, Սանկտպետերբուրգսկի, Խաւերսկ
Օւլցման կոչվածները :

Է. ԸՆԴՆԻՆԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

1783 թւի դաշնադրութիւնով Ալքաց ազնւականութեան
իրաւունքը և արտօնութիւնքը հաւասարեցան Ռուսաց ազ-
նւականութեան հետ : Սա բաժանվում է երկու՝ Վնեսագ և
Ըզնիւ, հին ժամանակը օրանց արտօնութիւնքը բաժան-
վում էր երեք կարգ կնեագութիւնը, և երեք կարգ ազնւա-
կանութիւն : Ըյս կարգերը հաստատուած էին թագաւորա-
կան հրովարտականքով, իսկ ամեն մէկի արժանաւորութիւնը
սահմանուած էր միայն արեան գնով. զոր օրինակ, առաջ-
նակարգ կնեագի սպանելու համար սահմանուած էր արեան
զինը 15,360 մանէթ. այսչափ էլ Երբեպետկոպոսինը, իսկ
Միարապօլիտինը 12,228 մանէթ : Երկրորդ կարգի կնեա-
զինը երկու անգամ պակաս քան զառաջնակարգինը : Երրորդ
կարգի կնեագինը երկու անգամ պակաս քան զերկրորդ կարգինը :
Ըյսպէս էր և ազնւականների մասին կարգադրութիւնը, պա-
կասեցնելով միայն արեան զինը, երկրորդ կարգի ազնւական-
ների հետ հաշվում էին և քաղաքացիք, որք կոչվում էին
Մօքալաքներ :

Անեագները ունէին և ազնւական տորուկներ, որք կոչ-
վում էին թաւատի ազնիւ : Թագաւորը կամենալով ցոյց
տալ իրա առանձին բարեհաճութեան նշանը կնեագներին,
տալիս էր նրանց ժառանգական տիրապետութեան ազատ ազ-
նւականներ, բայց հիմայ անկախ են և իրանց իրաւունքը վա-
յելում են հաւասար միւս ազատ ազնւականների :

Ը. ԲԵՂԵԲԵՑԻՔ (Մօքալաք) :

Մօքալաքները, Ալքաց թագաւորութեան ժամանակն էին
ինչպէս պատուաւոր քաղաքացիք : Ախթանի թագաւորի օ-
րէնքից երևում է, որ առաջնակարգ քաղաքացին, արիւնի

գինը ստանալու համար հաւասարվում էր երկրորդ կարգի ազնականի հետ։ Շատերը ցանկանում էին գրել Մօքալաք, որովհետեւ այդ կոչումի հետ ստանում էին իրաւունք զանազան պաշտօնների։ Քաղաքացիք բաժանվում էին մի քանի կարգ (փարդա), և այս կարգը հարկ տալու վերա էր, բայց առաջնութիւնը չկար ժառանգական, առաջնակարգ քաղաքացին արձակ համարձակ կարող էր մտնել երկրորդ և երրորդ կարգում, և անդրադարձաբար։ Կովկասեան Փոխարքայի միջնորդութեամբ և Կովկասեան Կոմիտեի սահմանադրութեամբ **ԹԵԳԵԻՈՐ ԿԵՅԱՐՆ** բարեհաճեցաւ հաստատել 7-ն Յունիսի 1859 ամի առաջնակարգ մօքալաքների 79 տունը շնորհելով իրաւունք տոհմական պատւաւոր քաղաքացոյ (տե՛ս Մեղու Հայաստանի 1862 № 6)։ Նրանք ունէին Սքաց թագաւորների մօտ մեծ յարգ ու պատիւ, որովհետեւ Սքացիք չունէին սէր բնակւելու քաղաքումը. ըստ որում նոցա զիսաւոր գործն էր այգեգործութիւն և երկրագործութիւն։

Սախթանգ Գօրգասլան թագաւորն վաճառականութիւն հիմնելու համար հրաւիրեց Հայոցը ով որ ցանկանայ, գայ բնակւի նորաչէն Թիֆլիզ քաղաքումը, սիրաշահելով նրանց ամենայն կերպով, և կոչվեցան մօքալաքներ—քաղաքացիք։ Յետոյ վերաբնակեցան Լնի քաղաքից, և աւելի լցւեցաւ Թամար թագուհու ժամանակ։ Իսկ Ռուսաց հզօր տէրութեան ժամանակ օր ըստ օրէ բուլմանում է Հայոց թիւը։

Քաղաքացիք հին ժամանակը ունէին իրաւունք ճորտեր ունենալու, քրեական յանցանքի համար չէին պատժվում ծեծով, ինչպէս ռամիկը, այլ փողէ տուգանքով։ Նրբ որ Շահի համար Սքաստանից հարկ էին ուղարկում աղայք և աղջկերք, որ կոչվում էր արբաբ, քաղաքացիք ազատվում էին այս անարգ հարկից փող տալով։

Թ. ԱՆՃՆՈՒԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Սաճառականութիւնը իսկղբանէ մինչև այսօր Հայոց ձեռքին է, նոյնպէս և հարստութիւնը, բայց առաջ

մինչև 1795 թիւը, այսինքն է Թիֆլիզի քանդակիւ վաճառականութիւնը շատ ցաւալի դրութեան մէջ էր, նոքա առուտուր էին անում շատ նահանգներումը՝ Երևան, Շամախի, Կուսի, Վանջա, Սալան, Իմերէթ, և բերում էին բամբակ, թել, ապրէշումեղէն, Լէզգու շալ, երկաթ, շեր, ձուկն, պղինձ, մեղր, մում: Ղարսից աղ, սարի բնակիչներից ետինջի: Չէրբէզները և Մոզգովու չայքը բերում էին ձիու ջուկ: Ըմնտերդամից՝ մահուղ, շաքար: Անէտիկից՝ ապրէշումի ձոթ: Տաճկաստանից՝ երկաթեղէն, կիսապրէշումե և բամբակէ ձոթ: Պարսկաստանից և Հնդկաստանից ապրէշումեղէն, դար ու վարբաբ, չթեղէն, խաղակ, խալք, քէչք, դանազան ներկեր և այլն: Հաշտարիսանից՝ մաղեղէն: Եւրոպացոց հետ առուտուրը ձեռաց էր (նաղդ) և ծախում էին դրացի ժողովրդի վերա: Ինչպէս տեսնեն 300,000 մանէթից աւելի չէր լինի: Եւրոպայի հետ վաճառականութիւնը շատ ուշ էր, որովհետև միշտ նեղութեան մէջ լինելով՝ Պարսից և Օսմանցոց ևս տուաւ Կաղստանցոց քարուքանդանելուց, համարեա թէ թշնամիքն էին կողոպտում ունեւէքը, և գումարը նշանաւոր չէր, որ Եւրոպայի հետ առուտուր էին բացել: Ռուսաստանի հետ վաճառականութիւնը լինում էր Մոզգովի, Ղզլարի և Հաշտարիսանի ճանապարհով, և շատ վաճառականներ իրանց սեպհականութիւնը ապահով պահելու համար բնակւեցան այդ քաղաքներումը, որոց ազգականները այժմ կան Թիֆլիզում մի և նոյն ազգանունով:

Մինչև 1800 թիւը Ռուսաստանի հետ վաճառականութիւնը սակաւ էր, թէպէտ 1770 թւից սկսեցաւ, բայց երբ Արաստանումը հիմնւելով Ռուսաց կառավարութիւնը՝ վերացաւ ճանապարհի ահը, սկսեցին գնալ Մակարիա, և 1807 թւին Մոսկւա, իսկ 181 թւին աւելի շատացաւ, 1817 թւից մինչև 1822 թիւը վաճառականութիւնը Մոսկւայի հետ էր երևելի, և Թիֆլիզու վաճառականների համար շա-

հաւէտ , նրանք ապրանք էին ուղարկում Պարսկաստան և մեծ օգուտ էին ստանում :

Ուստաց Տէրութիւնը՝ որի առաջին հոգն է իւր հպատակների երջանկութեան և հարստութեան համար , տեսնելով թէ Թիֆլիզու վաճառականութիւնը չունի երեւելի գումար , որ կարողանայ աւելի ընդարձակութիւն ստանալ , վասն որոյ յաւիտեական օրհնութեան յիշատակութեան արժանի Վայսին Աղէքսանդր Ա. համաձայն առաջարկութեան Ղեներալ Արմորովին ողորմածաբար բարեհաճեցաւ տալ Ալքաստանի վաճառականներին 10 տարի ժամանակով հետեւեալ իրաւունքները . 1) առհասարակ առուտուր անողները ունեւան իրաւունք առաջին կարգի վաճառականի առանց որ և իցէ հարկի . 2) ազատ մնան անձնական ծառայութիւնից և հարկից , իսկ նոցա աները նոյնպէս ազատ հարկից (налог) և զինուորական բնակութիւնից . 3) իրաւունք ունենան անշարժ կայք գնել և ծախել . 4) կառավարութիւնը տայ ցանկացողին զետին շահաբեր շինութեան համար . 5) օտար երկիրներից բոլոր բերած ապրանքների տալ հարկւրին հինգ բաժ , ինչպէս որ իրանք գնահատեն . 6) ապրանքի քարմանները պահպանվում էին հեծելազօրից :

Այս ողորմութիւնով հոկտեմբերի 8-ից 1 21 թւից մինչեւ Յուլիս ամիսը 1832 թիւը մեծ օգուտ տեսան Թիֆլիզու վաճառականները , և սկսեցին գնալ ոչ միայն Ուստաստան , այլ և Ալեյքիզ , Թրեսո , Մարսելիա և ուրիշ քաղաքներ , որոց ապրանքը ծախում էին Թիֆլիզում և Պարսկաստանում , և մեծ հարստութիւն ժողովեցին , շինեցին հոյակապ տներ , քարւանսար , ք , կրպակներ , այգիք , աների և կրպակների վարձը աւելացաւ և հետնուհետը բարձրանում է , շինութեան գետինը թանդացաւ :

Մեծ օգուտ աւաւ Թիֆլիզու առուտուրին պատերազմները Պարսից և Օսմանցոց հետ , նաև շարունակ 1800-ից Արմասարնակ ազգերի հետ , մեծ օգուտ տեսան դաբաղներ

լը, սարաջները, զօնդաղսաղները, ճոնները, խանջալսաղները, խարաղները և գերծիկները: Շատ վաճառականներ սկսեցին փողրաթներ վերառնուլ, և մեծ օգուտ տեսան, որի մէջ զըսնվում են և այժմ, չկայ այնպիսի փողրաթ որ կամ բոլորովին չայոց ձեռքին չլինի, կամ օտարի հետ ընկեր չլինին: Թիֆլիզու այժմեան վաճառականութիւնը շատ տարածած է Ափկասու կողմը, չկայ քաղաք, ուր Թիֆլիզեցի վաճառական չլինի, բաց ի Շուշի, որ յետ ընկած և վաճառականութեան անյարմար տեղ է, և նրանք էլ Թիֆլիզում են վաճառականութիւն անում: Այժմեան վաճառականութիւնը թէպէտ մեծ մասամբ չայոց ձեռքին է, բայց կան և Աւրուպացի գաղթականներ, թէ տղամարդք և թէ կանայք, որք նոյնպէս պարպում են այդ գործով, և աւելի թանկ են ծախում քան զմերերը:

Մնացորդը միւս տեսարում:

Պ Ա Տ Ա Ս Խ Ա Ն:

Այս օրերումս կարդացինք „Հայկական Աշխարհ“ օրապրի № 1 և 2, որի մէջ Պ. Ստեփանէն համարում է մեր „Գարուն“ ամսագրի լեզուն անկանոն և անկապ ոճ. բայց ոչ ինչ հաստատութիւն չէ առաջ բերում, թէպէտ մենք կամենում էինք նորա լեզւի անկանոնութիւնը, ոճի անկապութիւնը ապացուցութիւններով գրել, սակայն երկու բան արգելք եղան. 1) որ այդպիսի բաներով թերթերի երեսը չըլցնել, որովհետեւ հայերէն լեզու գիտացողներն կարող են գատել մեր և նորա օրապրի լեզուն. և 2) անցեալ տարւայ „Առունիկ“ մէջ № 10, 11 և 12, էր. 396 թարգմանում է Ժիւլ Ժանէնի յօդւածը վերաբերեալ օրապրոյի բնաւորութեանը և նշանակութեանը: „Ժիւլ Ժանէն ասում է, Ամեն երիտասարդ խմբագրողը ամենից առաջ չար է, սա մի նորահաս բուլբուլն (շուն) է, որ կամենում է ամենի վերա փոր-

ձեւ, սուր են թէ չէ նորա ատամները, սա մի երեխա է, որին տվել են զէնքը խաղալու, և որը երեւակայում է իւրան մեծ զինուոր: Արիտասարդ կամ նոր խմբազրոյց կարծում է, որ նա իւր ձեռին բռնած ունի ժամանակակիցների փառքը և պախարակումն, և միշտ յափշտակվում է իւր առաջին տաքութեամբ, նա առաջին զուշակաբար է գովում և դատապարտում, չհասկանալով դեռ ևս թէ մինչև որ սահմաններ պիտի գնան զովեստը և դատապարտումն: Իսկ „Հայկական Աշխարհի“ այս տարւոյ № 1 և 2-ի մէջ նկարագրում է իրան այսպէս՝ „Այլ բան է, եթէ մենք ուսումնասիրում ենք և սկսում ենք ծանօթանալ ստորին ժողովրդի հետ; այդ պէտք է, այդ հարկուոր է, և պարտական ենք մենք այդ անել, եթէ կամենում ենք նորա հետ մի ազդ կազմել. ոչ թէ միայն ստորին ժողովուրդը դժվար կհասկանայ մեզ, բայց և մենք հեշտ չէինք հասկանայ միմեանց գրվածը առանց մտածելու կարգացածի վերա, որովհետև մենք սովորել ենք մինչև այն դուրս թողնել մեր բերանից ամեն բան անկարգ և անկանոն կերպով, և ահա այսօր մենք ցանկանում ենք կարգաւորել և կանոնաւորել այդ բոլորը, որքան հնարաւոր է մեզ, իսկ անհնարաւորը ուսանել ուրիշից — մեզանից առաւել հմուտից“ : Այս երկու յօդւածները շարժեցին մեզ, որ այսուհետև ոչ ինչ պատասխան չտալ երիտասարդ խմբազրոյներու հեզնական գրւածքներին :

Հրատարակիչ :

Հրատարակիչ Ստեփանոս աւագ քահանայ Մանգինեանց :

Дозволено цензурою. Тифлисъ 15-го Іюня 1866. г.

ի Տպարանի Գլխաւոր Սառաւարութեան

Փոխարքային Սովկասուռ :